

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsi

«Azərbaycanşünaslıq» Elmi - tədqiqat Mərkəzi

«Dünya azərbaycanlıları» bölməsi

**DÜNYA AZƏRBAYCANLILARI:
TARİX VƏ MÜASİRLİK**

(Elmi-nəzəri topla)

II BURAXILIŞ

Bakı – 2004

Redaksiya heyəti: *AMEA-nın müxbir üzvü, professor*
 A. M. MƏHƏRRƏMOV,
Əməkdar elm xadimi, professor
 Y. M. MAHMUDOV,
dosent **K. K. ŞÜKÜROV,**
böyük elmi işçi **U.M.PAŞAYEVA**

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. Elmi-nəzəri toplu
II buraxılış.- Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2004, 177 səh.

$\frac{1803000000}{658(07)-027} 27 - 2004$

© *Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004*

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	5
-------------	---

I. AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ ETNOQRAFİYASI PROBLEMLƏRİ

Abbasova A.A.

Nadir şah Əfşarın dini islahat cəhdləri.....	7
--	---

Quliyev N.Ə.

Naxçıvan əyaləti Əlincəçay mahalının əhalisi (1831-ci il kameral təsvirinin materialları əsasında)	16
---	----

Şahmuradov A.Ş.

Ş.Əsədullayevin Azərbaycan neft sənayesindəki fəaliyyətindən.....	23
--	----

Əhmədov H. O.

Müstəqilliyimiz və neft strategiyamız.....	30
--	----

Paşayeva U.M.

Azərbaycan Respublikasında qaçqın və məcburi köçkünlərə dair qanunvericilik haqqında	38
---	----

Şükürov K.K.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramının (2004-2008-ci illər) demoqrafik aspektlərinə dair	45
---	----

Quliyeva N.H.

Azərbaycanın azsaylı xalqları: tatlar	51
---	----

Əsədova Ə.A.

Orta əsr Azərbaycan xalq geyimləri («Kitabi Dədə Qorqud» dastanları əsasında)	58
--	----

II. AZƏRBAYCAN DİASPORU

Новрузова Г.Т.

Участие азербайджанской диаспоры в общественно- политической и культурной жизни России	70
---	----

Новрузова Г.Т.

Азербайджанская диаспора России в интернете.....	91
--	----

III. ÜMUMİ TARİX PROBLEMLƏRİ

Rəhimova A.M.

XIX əsrin ikinci yarısında Volqaboyunda 101
maarif və elm.

Leyla Vaqif qızı.

Birinci Balkan müharibəsi 115

Мустафаева С.О.

Некоторые аспекты административно-территориальных
реформ царизма на Южном Кавказе 124

Сафарова И.Д.

Ряд направлений азербайджано- пакистанских
отношений во второй половине 90-х годов XX века 137

Əmirov İ.C.

Türkiyə –Yaponiya münasibətləri yeni mərhələdə 147

IV. KİTABLAR, RƏYLƏR

Şükürov K.K.

Azərbaycan demoqrafiyasında mühüm hadisə 167

Redaksiya heyəti və müəlliflər haqqında məlumat 175

ÖN SÖZ

Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycanşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin «Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik» elmi-nəzəri toplusunun I buraxılışını (2003) həm elmi ictimaiyyət, həm də müvafiq dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Mərkəzin ünvanına daxil olan rəy və təkliflər bu işin davam etdirilməsinin nə qədər vacib və zəruri olmasını bir daha təsdiq edir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki Dünya azərbaycanlıları ideyası ictimai fikirdə, artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bu sahədə Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə keçirilən Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayı (Bakı, 2001, 9-10 noyabr) və onun qərarlarının yerinə yetirilməsi mühüm rol oynamışdır. Oxucu mühakiməsinə təqdim olunan həmin toplu «Dünya azərbaycanlıları» bölməsi əməkdaşlarının və müvafiq sahədə tədqiqatlar aparan digər müəlliflərin məqalələrini əhatə edir. Elmi-nəzəri toplu tərtib olunarkən müəlliflərin əsas tədqiqat istiqamətləri saxlanılmaqla, həmin araşdırmaların başlıca mövzu ilə əlaqəsinin gözlənilməsinə də xüsusi önəm verilmişdir. Məqalələrin bir hissəsi Azərbaycan tarixi və etnoqrafiyası problemlərinə həsr edilmiş həm də bu tədqiqatlarda tarix və müasirliyin vəhdətinə xüsusi fikir verilmişdir. Toplunun ikinci bölməsi Azərbaycan diasporuna həsr olunmuşdur. Həmin bölmənin materialları Rusiyada yaşayan azərbaycanlılarla bağlı məqalələri əhatə edir. Burada problemin ənənəvi qoyuluşu ilə yanaşı faktiki olaraq, diasporun elektron kütləvi informasiya vasitəsi olan internet imkanları və ondan istifadə məsələləri kimi yeni problem irəli

sürülür. «Dünya azərbaycanlıları» problemləri mahiyyət etibarını ilə ümumdünya tarixinin tərkib hissəsidir. Buna görə də diaspor problemlərini araşdıran tədqiqatçı ümumdünya reallıqlarını nəzərə almalı, həm də onun tərkibində öz varlığını sübut etməlidir. Bu baxımdan topluda belə bir bölmənin verilməsi əslində tamamilə məntiqi və qanunauyğun haldır.

Birinci buraxılışdan başlanan kitablar, rəylər bölməsi bu topluda da davam etdirilir. Burada Azərbaycan MEA-nın İqtisadiyyat institutunun Əmək və əhalinin sosial müdafiəsi nazirliyinin Əmək və əhalinin sosial problemləri üzrə elmi-tədqiqat və tədris mərkəzinin «Müasir mərhələdə Azərbaycanda demografik inkişafın, məşğulluq və işsizliyin sosial-iqtisadi problemləri» mövzusunda keçirdiyi elmi-praktik konfransın (2003, noyabr) materialları hərtərəfli təhlil olunur.

Beləliklə, şübhə etmirik ki, BDU-nun Azərbaycanşünaslıq Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin Dünya Azərbaycanlıları bölməsi elmi ictimaiyyətə və praktik fəaliyyətlə məşğul olanlara fikrimizcə, «Dünya azərbaycanlıları» problemi üzrə sanballı bir toplu təqdim edir. Təbiidir ki, topluda irəli sürülən elmi məsələlər müyyən təklif və mülahizələr də doğura bilər.

Redaksiya heyəti və müəlliflər həmin qeyd və təklifləri nəzərə almağa və müzakirə etməyə, toplunun səhifələrində əks fikirlərə və alternativ mülahizələrə yer verməyə hazırdır.

Redaksiya heyəti müvafiq problemlərlə məşğul olan bütün müəllifləri əməkdaşlığa dəvət edir.

Ünvanımız: Bakı şəhəri, 370143, Z. Xəlilov küçəsi, 23. BDU, I korpus, Tarix fakültəsi, «Dünya azərbaycanlıları» bölməsi.

Yaqub MAHMUDOV

**I. AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ
ETNOQRAFİYASI PROBLEMLƏRİ**

ABBASOVA A.A.

NADİR ŞAH ƏFŞARIN DİNİ İSLAHAT CƏHDLƏRİ

(rəyçi: prof.T.T.Mustafazadə)

Məlum olduğu kimi ağır iqtisadi, siyasi və sosial böhran keçirən Səfəvilər dövləti 1722-ci il əfqan tayfalarının zərbələri altında əslən süqut etmişdir. Lakin rəsmən Səfəvi sülaləsi hələ 1736-cı ilədək mövcud olmuş, həmin il əfşarlar tayfasından olan Nadir özünü şah elan etmişdir. Hakimiyyətə gəldikdən sonra o bir sıra islahatlar keçirdi. Belə ki, İran dövlətinin iqtisadi həyatında, xüsusilə kənd təsərrüfatında, vergi sistemində əhəmiyyətli yeniliklər etdi. Ölkənin siyasi-hərbi həyatında çoxdan bəri sərkərdə kimi fəal iştirak etdiyindən onun ağır vəziyyətinə bələd olan Nadir xarici siyasət məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Lakin bütün bunlarla yanaşı Nadir həm ölkə daxilində, həm də xaricdə əmin-amanlığa nail olmaq üçün müxtəlif dinə və dini təriqətlərə məxsus olan qüvvələri öz tərəfinə çəkmək üçün islahatlarında dini məsələlərə də yer ayırırdı.

Müasirləri onun dinə münasibəti haqqında bəhs edərkən bəziləri onun heç bir dinə sitayiş etmədiyini qeyd edirlər (1). Heç şübhəsiz ki, o islam dininin tərəfdarı olmuşdur. Lakin islam dinində iki məzhəbin olması onu narahat edirdi. Nadir şahın hətta xristiyan və müsəlman dinlərini birləşdirərək yeni, vahid bir din yaratmaq istəyi də məlumdur. «Nəyə görə dünyada bir yox, ayrı-ayrı yollarla gedən müxtəlif dinlər mövcuddur?! Əgər Allah birdirsə, deməli din də vahid olmalıdır!» (2).

Hələ 1736 –cı ildə şah seçkiləri zamanı Nadir məclis iştirakçılarına üz tutaraq demişdir. «Həzrəti Mühəmməd (ə) peyğəmbər zamanından 4 xəlifə bir-birinin ardınca xilafətdə oturdular. Hind, rum və Türküstan onların xilafətinə inanırlar. İranda da əvvəllər o məzhəbə inanırdılar. Şah İsmayıl Səfəvi sünni məzhəbini qaranlıqda qoyub şiə məzhəbinə rəvac verdi və İran torpağını qana çalxadı, fitnə-fəsad çoxaldı. Nə qədər ki, bu biabırçı ideya var, müsəlmanlar arasından bu fəsad aradan getməyəcəkdir. Bu məzhəb bizim babalarımızın əqidəsinə müxalifdir, ona etina etməyib sünni məzhəbinə itaət etsinlər. Amma imam Cəfər Sadiq (ə) peyğəmbərin övladı, İranın məzhəbi o həzrətin yolu ilə gedir, onu özlərinə əsas məzhəb bilənlər o məzhəbdə də qalsınlar» (3). Hətta şah seçildikdən sonra da dəvət olunmuşlar qarşısında çıxış edərək sağlığa seçilməsini «hansı şərtlərlə ki, qəbul edirdi», o şərtlərin içərisində biri bundan ibarət idi: Şiə məzhəbi ilə yanaşı sünni məzhəbinə də hörmət olunsun, bundan sonra Ömərə, Osmana lənət oxunmasın, bu barədə heç nə yazılmasın, ondan ötrü ki, bu iki məzhəb iki millət arasında çoxlu qan tökülməsinə səbəb olmuşdur. çünki bu barədə nə bizim Quranimız, nə də Peyğəmbərimiz bir şey deyibdir. Bundan so-

nra Osmanlılarla müharibə və ixtilaf olmayacaqdır. Ölkə ərazisində sünnilər Məkkəyə ziyarətə gedəndə onlara əziyyət verilməməlidir. Yeri gəlmişkən onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hələ Şah Sultan Hüseynin dövründə Məkkəyə ziyarətə gedən sünni zəvvarlardan əlavə vergilər alınırdı. Bu bir tərəfdən Səfəvi dövlətinin ağır iqtisadi durumu ilə əlaqədar olsa da, digər tərəfdən şiəliyi əsas tutan Səfəvi hakimlərinin sünni məzhəbini təqib etməsindən irəli gəlirdi. 1736-cı ildən başlayaraq Nadir şah Osmanlı dövləti ilə barışmağa və yaxınlaşmağa çalışırdı. O, Osmanlı imperiyası ilə müharibəni dayandıraraq qüvvələrini xalq çıxışlarını yatırmağa və ən başlıcası Orta Asiya, Əfqanıstan və Hindistana yürüşə yönəltmək istəyirdi (4). Rusiyanın güclənməsini istəməyən İngiltərə İran-Osmanlı danışıqlarının baş tutmasının tərəfdarı idi və bu ittifaqı gələcəkdə Rusiyaya qarşı yönəltmək istəyirdi. İran-Osmanlı danışıqları 1736-cı ilin mayında başladı. Lakin Osmanlılarla bir-birindən xəbərsiz müqavilə bağlamamaq öhdəliyi götürmüş Rusiya ilə İran arasındakı 1735-ci il müqaviləsinə əsasən İran tərəfi danışıqlara rus nümayəndəsinin də dəvət olunmasını lazım bildi. Rusiya Osmanlılarla müharibə vəziyyətində olduğundan Osmanlı tərəfi rus nümayəndələrinin sülh danışıqlarında iştirak etmələrinə kəskin etiraz etdiyi üçün danışıqlar dayandırıldı (5). Lakin Nadir danışıqların gizli aparılması barədə Osmanlı sarayını məlumatlandıraraq öz elcisini İstanbula göndərdi. Osmanlı İran danışıqlarında sünni-şiə məzhəblərinin barışdırılmasına yönəldilmiş aşağıdakı şərtlər irəli sürülmüşdü:

1. Məkkəyə həccə yola düşən İran taçirlərinin üzərinə «bac» qoyulmayacaq;

2.Şahlıq ərazisindəki əhalinin, o cümlədən, azərbaycanlıların etiqad etdiyi şiəlik sünniliyin Cəfəri məzhəbi kimi qəbul edilməli və Kəbədə bu məzhəb tərəfdarlarının mərasimi icra etməsi üçün yer açılmalıdır;

3.İran zəvvarları Məkkəyə həccə gedərkən onları İran nümayəndəsi müşayət etməlidir;

4.Hər iki tərəf hərbi əsirləri azad etməlidir (6);

Osmanlı tərəfi dini təkliflərin yalnız hər iki dövlətin ruhani alim-üləmələrinin ümumi müzakirəsinə verməyi məqsəduyğun sayırdı. Bu danışıqların baş tutmasında maraqlı olan Peterburqdakı fransız səfiri De La Şetardi Osmanlı-İran yaxınlaşmasından bəhs edərək yazırdı ki, ümumi dini maraqlar bu iki tərəfi birləşdirə bilər və onlar öz baxışlarını keçmiş müsəlman dövləti – Həştərxan xanlığına yönəldə bilərlər (7). Deməli fransız diplomatiyasını bu yaxınlaşmanın yalnız Rusiyaya ağır zərbə vurması imkanı düşündürürdü.

1735-39-cu illərdə Rusiya ilə hərbi münaqişəyə cəlb olunmuş Osmanlı imperiyası Nadirə sülh müqaviləsi bağlanmasına çalışırdı. Sultan iki cəbhədə hərbi əməliyyatlar aparmaq istəməyərək bütün qüvvələrini Rusiya ilə müharibənin aparıldığı Avropa ərazisinə cəlb etmək istəyirdi (8). Lakin Osmanlıların Azərbaycan ərazisində Nadirə qarşı baş verən qiyam və üsyanları dəstəkləməsi onlar arasında münasibətlərin daima pozulmasına səbəb olurdu. Göründüyü kimi, Azərbaycan-xüsusilə Xəzəryanı vilayətlər istənilən dövrdə və istənilən tarixi şəraitdə qonşu dövlətlərin xarici siyasətində əsas amil rolunu oynamışdır.

1743-cü ildə Nəcəfdə ali dini məclis çağıran Nadir şah İran, Əfqan, Bəlx, Buxara və Beynəlnəhreyin dini alimlərin-

dən ibarət bir heyət yaradaraq sünni, şiə təriqətləri arasında olan ixtilafı aradan götürməyi tapşırırdı. Elə burada illərdən bəri Osmanlılarla düşmənçiliyə səbəb olmuş İslam dininin iki məzhəbinin aradan götürülməsi məqsədilə «İslam dininin İran əhalisi ilə Osmanlılar arasında düşmənçilik yaradan şiə-sünni məzhəblərinin ləğv edilməsi haqqında» fərman imzaladı (9). Fərmanda göstərilən dini məsələlərə aid olan şərtlər bunlardan ibarət idi:

1.Şahın şiə təbəələri olan Cəfər Sadıq məzhəbinin davamçıları sultan tərəfindən beşinci sünni məzhəbinin ardıcılıqları kimi tanınınsınlar;

2.Kəbədə məscidül həramın 4 böyük şəxsiyyətə – dörd məzhəb rəhbərlərinə mənsubdur, bu məzhəbin rəhbərləri də ayrılıqda Cəfəri əqidəsi ilə namaz qılsınlar. Cəfər məzhəbinin tərəfdarlarına Kəbədə beşinci qüllə müəyyən edilsin (10).

3. İran zəvvarlarını Məkkəyə əmir-ül-həcc müşayiət etsin; Onlara da Misir və Şam əmiri hacıları kimi ehtiram edilib məqsədə çatmalarına Osmanlı dövlətində də şərait yarasın ki, İran hacıları da rahat Kəbə ziyarətinə getsinlər.

Bütün bu təkliflər əslində İslam dinindəki ziddiyyətləri doğuran səbəblərin aradan qaldırılması yolunda şiə məzhəbinin hakim olduğu bir dövlətin başçısının çox böyük güzəşti demək idi; belə ki, sünni məzhəbinin tərəfdarları Hənifə, Malik, Şəfi və Hənbalı müqəddəs imam kimi qəbul edilir və onları Kəbənin dörd dayağı hesab edirdilər (11). Bağdadda olarkən Nadir Əbu Hənifənin qəbrini də ziyarət etmişdir (12).

Osmanlılara dini baxımdan sərfəli olan dində islahatlar barədəki təklifləri sultan qəbul etmədi. Uzun müddət israrla bu təkliflərini Sultan sarayına göndərən Nadir ən sonda əv-

vəlki təkliflərindən Yalnız Cəfər Sadıqın sultan tərəfindən 5-ci sünni məzhəbi kimi qəbul edilməsi təklifi üzərində dayanırdı. 1744-45-ci illərdə Nadir şahın göstərişi ilə toplanan üləma məclisində «Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən müsəlmanlar arasında əkilən fitnə toxumunun izaləsi» qərara alınmışdı (13) İran, Bəlx, Buxara, Əfqan üləmalarının imzaladığı məktubda Dövlət-i Aliyyədən xahiş olunurdu ki, Cəfəri məzhəbini təsdiq etsin (14). Osmanlılara belə güzəştə getməsinin səbəbi isə, yəqin ki, Nadirin hərbi cəhətdən güclü olan bu dövlətlə ittifaq təşkil edib, gələcəkdə dünyanın bir çox dövlətlərini tutaraq eyni təriqətli böyük Türk dövləti yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Lakin Osmanlı sarayında Nadirin barışıq imzalamaq təkliflərinə şübhə ilə yanaşılmış, bunu vaxt qazanmaq məqsədilə atılan bir addım kimi qiymətləndirmişdilər. Həmçinin Sultan hökuməti Nadirin gələcəkdə Osmanlı imperiyasını da öz ərazisinə qataraq vahid bir müsəlman dövləti yaratmaq və öz hakimiyyətinə tabe etmək niyyətindən ehtiyatlanırdı. Təsadüfi deyildir ki, Nadirin təklifinə «dini üləmaların baxması bəhanəsilə» hər dəfə vaxt tələb olunur və bu təkliflər Sultanın başçılığı ilə sarayda çox ciddi müzakirə edilirdi. Bu təkliflər içərisində əsirlərin azad edilməsi, dövlət paytaxtında o biri dövlətin səfirinin olması (15) kimi dövlət əhəmiyyətli məsələlər tezliklə həm də tərəddüdsüz qəbul olunduğu halda, dini məsələlərin müzakirəsi uzadılırdı.

Həqiqətən də eyni etnik mənşəli (İran dövləti tərkibində yaşayan çox saylı türk əhalisi nəzərdə tutulur- A.A), yalnız dini məzhəb fərqlərinə malik sadə əhalinin bir-birinə yaxınlaşmasında bu fakt tutarlı rol oynayırdı və həmin fərqin aradan qaldırılması gələcəkdə bəlkə də sadə xalq kütlələrinin vahid bir dövlətdə birləşməsinə asanlaşdırma bilərdi.

Eyni zamanda ölkə daxilində də Nadir qeyri müsəlman əhaliyə bir sıra güzəştlər verən islahatlar keçirdi. Məs., onun dövründə tətbiq edilən vergilər içərisində yasak-hali – «qeyri millətlərdən» alınan vergi 1739-cu ildə 3 illik saxlandı. 1736-cı ildə qeyri-müsəlmanlar üzərinə qoyulan cizyə vergisi 3 il müddətinə ləğv edildi (16). Ermənilər, gürcülər, yəhudilər, hindlilər və s. bu vergidən azad edilirdilər.

1741-ci il mayın 28-də Nadir erməni arxierlərini, katolik yepiskopları, mollaları öz yanına dəvət edərək dini kitabların, apostolların həyatına aid kitabların fars dilinə tərcümə edilməsini onlara tapşırırdı (17). Erməni arxierlərindən biri tərcüməni başa çatdırdıqlarını bildirdikdə Şah dedi: «Siz çox xeyirxah iş görmüsünüz və buna görə də mükafatlanacaqsınız» (18). Bu iş yerinə yetirildikdən sonra isə onların hamısı mükafatlandırıldı.

Nadir şah Əfşar sünni-şiə məzhəbləri arasındakı ixtilafların aradan götürülməsinin ilk təşəbbüskarı olmuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov bu barədə təəssüflə yazırdı «İran üləməsinin ittifaqı ilə ümumxalq qarşısında belə bir qərar çıxarıldı. Bəzi məsələləri dəyişdirmək və şərəfli (dini) şəraiti sabitləşdirməklə, iki məzhəb - şiə və sünni məzhəbləri arasındakı ədavət qaldırılsın. Lakin bu məsələ dəfələrlə Osmanlı dərbarına təqdim edildisə də qəbul olunmadı» (19).

Professor Süleyman Əliyərli arxasında hansı siyasi məqsədin gizləndiyindən asılı olmayaraq Nadir şah Əfşarın bu dini islahatının təkcə Azərbaycanın deyil, bütün İranın gələcəyi üçün böyük rol oynaya biləcəyini vurğulayır, «Çar Pyotrın göstərişi üzrə Rusiya nüfuzunu Asiyada qaldırmaq üçün sünni-şiə ixtilaflarının yaxşı bir vasitə sayılması bu isla-

hatın nə qədər aktual olduğunu» (20) qeyd edir və təəs-süflə bu şansın itirildiyini bildirir.

Dövlət səviyyəsində əsasının Şah İsmayıl tərəfindən qoyulduğu və sona qədər müsəlman aləmində iki qüdrətli dövlətin – Səfəvilərlə Osmanlıların bir araya gəlməsinə əngəl törədən İslamda şiə-sünni «ziddiyyəti» Nadir şah tərəfindən aradan götürülə bilmədi. Yalnız etnik fərqlə malik dövlətlər vahid bir dini təriqətdə birləşsəydilər, bu onların ən azı bir-biri ilə mübarizələrinə son qoyardı və Avropanın güclənməkdə olan dövlətləri qarşısında bu dövlətlər ayrılıqda, həm də öz aralarında apardıqları müharibələr nəticəsində zəifləmiş vəziyyətdə qalmazdılar və kim bilir, dünyanın siyasi xəritəsi bu gün necə olardı.

QEYDLƏR

1. Арунова М.Р. Ашрафян К.З.Государство Надир шаха Афшара. Изд. Восточной литературы. М.,1958, с.136
2. Соловьев С.М. История России с древних времен. Кн. XI, т. 21-22, М., 1963, с.87
3. Qüddusi Məhəmməd Hüseyn. Nadir şah. Bakı, 1999,s.158.
4. Mustafazadə T.T. XVIII - XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı - Azərbaycan münasibətləri. Bakı,2002, s.141
5. Yenə orada
6. Yenə orada, s.142
7. Yenə orada, s.143
8. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку, 1993,с.201
9. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Указ.соч., с.140

10. Yенә orada, s.140
11. Дубровин Н.История войны и владычества русских на Кавказе. Т.1, кн.II, Санктпетербург, типогр. уделов Литейный проспект, д №39, 1871, с.329
12. Qüddusi M.H.Nadir şah. Bakı, 1999, s.162
13. Mustafazadə T.T.Göstərilən əsəri, s.145
14. Yенә orada, s.146
15. Qüddusi M.H.Göstərilən əsəri, s.163
16. АВПРИ. ф. 77 Сношения России с Персией.1739 г. д.5, л.248; Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в нач. XVI - XIX вв., с.284
17. Соловьев С.М. История России с древних времен. Кн.. XI, т. 21-22, М., 1963, с.87
18. Yенә orada, s.87
19. Bakıxanov A.A. «Gülüstani-İrəm». Bakı, 1951, s.152
20. Azərbaycan tarixi. S.Əliyarlıının red. ilə. Bakı, 1996, s.496

QULİYEV N.Ə.

NAXÇIVAN ƏYALƏTİ ƏLİNCƏÇAY MAHALININ ƏHALİSİ

(1831-ci il kameral təsvirinin materialları əsasında)

Kameral təsvirlər əhalinin bəzi mühüm demoqrafik göstəricilərinin öyrənilməsinin əsas qaynaqlarından biridir. Kameral təsvirlərin materialları əsasında əhali problemlərinin araşdırılması üzrə müəyyən təcrübə də toplanmışdır¹. Bunu nəzərə alaraq Naxçıvan əyalətinin yaradılmasının ilk illərində əhaliyə dair bir sıra məlumatları aşkar etmək olar. Bu məqalədə Naxçıvan əyaləti Əlincəçay mahalı əhalisindən bəhs olunur. Bütün əyalətdə olduğu kimi Əlincəçay mahalında da kameral təsvir 1831-ci ildə quberniya katibi Zolotnitski tərəfindən tərtib olunmuşdu².

Kameral təsvirin məlumatlarına görə Əlincəçay mahalı Naxçıvan əyalətinin cənub-şərq tərəfində yerləşir və Əlincəçay boyu sahəni əhatə edirdi. Mahalın ərazisi 800 kvadrat verst idi. Əhalinin orta sıxlığı hər kv. verstə 4,47 nəfər idi. O, şimaldan Naxçıvan mahalının dağları və qismən Qarabağ əyaləti ilə, şərqdən Ordubad dairəsinin dağları, cənubdan Araz çayı, qərbdən Naxçıvan mahalı ilə hədudlanırdı.

1831-ci il kameral təsviri zamanı Əlincəçay mahalında 28 kənd qeydə alınmışdı. Bunlardan 1) Küznüt, 2) Cülfa,

Əlinəcəy mahalının əhalisi
(1831-ci il kameral təsvirindən fraqment)

№	Kəndlərin adları	Əlinəcəy mahalının əhalisi												Cəmi				
		Əlinəcəy mahalının əhalisi				Əlinəcəy mahalının əhalisi				Əlinəcəy mahalının əhalisi								
		Erkək	Qadın	Çocuk	Ünvanlı	Erkək	Qadın	Çocuk	Ünvanlı	Erkək	Qadın	Çocuk	Ünvanlı					
1.	Кисюк	4	8	3	13	—	—	—	—	26	46	24	57	100	277	249	526	1.
2.	Дугурдза	—	—	—	—	41	119	100	219	14	23	42	76	55	152	142	295	27
3.	Багс Дамлибеданс	7	25	19	54	—	—	—	—	—	—	—	—	7	25	19	54	40
4.	Анас Дамлибеданс	40	81	37	168	—	—	—	—	—	—	—	—	40	81	37	168	46
5.	Арагвиз	25	58	44	107	—	—	—	—	29	31	27	87	64	149	141	290	58
6.	Кисюс джа	14	22	21	60	—	—	—	—	—	—	—	—	14	22	21	60	73
7.	Агуджунс	—	—	—	—	30	91	77	198	13	21	26	57	43	122	102	225	77
8.	Кара	32	92	70	171	—	—	—	—	—	—	—	—	32	92	70	171	90
9.	Банишарт	74	169	151	340	—	—	—	—	—	—	—	—	74	169	151	340	100
10.	Сарташ	30	20	75	155	—	—	—	—	—	—	—	—	30	20	75	155	119
11.	Нурчманс	15	29	28	77	5	13	15	22	12	22	22	60	32	24	21	115	128
12.	Кисюгарис	18	46	41	97	—	—	—	—	—	—	—	—	18	46	41	97	128
13.	Канни	22	76	70	168	—	—	—	—	—	—	—	—	22	76	70	168	144
14.	Кисюс джунс	12	20	24	44	—	—	—	—	—	—	—	—	12	20	24	44	150
15.	Кисюдза	—	—	—	—	8	25	22	47	7	15	19	24	15	40	44	81	158
16.	Тана Дамлибеданс	6	17	9	26	4	13	14	27	—	—	—	—	10	30	20	50	162
17.	Шурдунс	3	26	23	49	17	56	53	111	4	8	11	19	20	90	89	179	165
18.	Багс Агуджунс	20	52	45	97	—	—	—	—	—	—	—	—	20	52	45	97	175
19.	Сарташ Агуджунс	12	25	24	49	—	—	—	—	—	—	—	—	12	25	24	49	121
20.	Динс Агуджунс	5	16	10	26	—	—	—	—	—	—	—	—	5	16	10	26	125
21.	Мисюс	10	22	20	42	—	—	—	—	—	—	—	—	10	22	20	42	127
22.	Кисюс	11	36	32	67	12	35	30	63	23	29	45	104	42	130	117	227	190
23.	Арагвиз	13	22	19	41	—	—	—	—	—	—	—	—	13	22	19	41	204
24.	Анашарт	10	19	21	40	4	8	10	18	—	—	—	—	14	27	31	58	207
Cəmi		400	987	861	1848	125	360	323	683	228	528	513	1051	731	1225	1697	3322	—
		Э. Сидрашвили				В. Сидрашвили												

Qaynaq: Казенная экспедиция Верховного Грузинского правительства. Камеральное описание Нахичеванской провинции Армянской области Алинджачайского магала, сост. в 1831 г. губернским секретарем Золотницким // ГААР, ф. 24, Оп. 1, д. 354.

Əlinəcəy mahalının dağıdılmış kəndlərinin təsviri
(1831-ci il kameral təsvirindən fragment)

Описание разоренных деревень Ачинского округа.		
№	Название Деревни	Объяснение о причинѣ и оградѣ
1.	Магара	Всѣмъ въ округѣ имѣетъ около 7-ми верстъ, находится между селеніемъ Катанскъ иъ рѣкою. по положенію имѣетъ земля принадлежатъ Енисейскому войску и Сибирскому войску.
2.	Боринск	Находъ селеніемъ Катанскъ и селѣ Андеръ, земля въ округѣ имѣетъ до 14 верстъ; Казакии.
3.	Даргинск	Находъ селеніемъ Орты Андеръ и Шургутъ на границѣ Тобольскаго округа, земля имѣетъ въ округѣ до 15 верстъ; по положенію имѣетъ принадлежатъ с Казанью Шейманъ Андеръ.
4.	Буванск	Находъ селеніемъ Катанскъ, земля въ округѣ имѣетъ до 14 верстъ; Казакии.

Тобольскій Сводный Разрушии Деревняи

Qaynaq: Bax. Cədvəl 1.

3) Baş Camaldin, 4) Ayaq Camaldin, 5) Ərəzin, 6) Qızılca, 7) Əbrəqunis, 8) Kirna, 9) Bənənyar, 10) Saltax, 11) Noraşen, 12) Xoçaparax, 13) Xanagah, 14) Xoşkeşiş, 15) Paradaş, 16) Gəl Cərəcur, 17) Şurut, 18) Baş Anzar, 19) Orta Anzar, 20) Dib Anzar, 21) Teyvaz, 22) Qazançı, 23) Ərəfsə, 24) Ləkətaq kəndlərində³ (Cədvəl 1-ə baxın) əhali yaşayırdı, 4 kənd isə dağıdılmışdı (Cədvəl 2-yə baxın).

Əlincəçay mahalının 24 kəndinin əhalisinə dair məlumatları aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirək:

Cədvəl 3

Əlincəçay mahalının 24 kəndinin əhalisi haqqında

Əhalinin tərkibi	Ailələrin sayı		Əhalinin sayı			
	mütləq	yekuna görə %-lə	kişi	qadın	cəmi	
					mütləq	yekuna görə %-lə
Müsəlmanlar	400	54,73	987	861	1848	51,59
Ermənilər: o cümlədən yerlilər	123	16,82	360	323	683	19,07
İrandan köçürülənlər	208	28,45	538	513	1051	29,34
Yekun	731	104	1885	1697	3582	100

Cədvəldən görüldüyü kimi Əlincəçay mahalı əhalisi tərkibində müsəlman (burada, əsasən azərbaycanlılar nəzərdə tutulur) ailələrin sayı 400, yəni, yerli və köçkün ermənilər də hesablanmaqla yekuna görə 54,73% təşkil edirdi. Hər ailəyə orta hesabla 4,62 nəfər düşürdü. Naxçıvan xanlığının son dövrlərində əhalinin etnik tərkibi haqqında obyektiv mə-

lumata malik olmaq üçün İrandan köçürülmüş erməni ailələri ümumi yekundan çıxılmalıdır. Belə olduğu halda ailələrin ümumi sayı 523, burada azərbaycanlıların payı 76,48% olar. Yerli erməni ailələri 123 (16,82%), köçkünlər isə 208 (28,45%) olmaqla birlikdə 331 (45,28%) idi. Buradan köçkün ermənilərin hesabına Əlincəçay mahalı əhalisinin etnik tərkibinin necə dəyişdirildiyi aydın olur. Cədvəl 1-də diqqəti cəlb edən bir məsələ üzərində dayanmaq lazımdır. Culfa, Əbrəqunis və Paradaş⁴ kəndlərində azərbaycanlıların qeydə alınmaması təhrif kimi qiymətləndirilə bilər. Əhalinin ümumi sayında azərbaycanlıların payı 51,59% təşkil edirdi. Bu ailələrin ümumi payından 3,14% az idi. Rəqəmlərin belə fərqli olması da kameral təsvirin aparılması səviyyəsi ilə bağlı ola bilər, çünki erməni ailələrinin azərbaycanlılara nisbətən qələbəlik olduğunu qəbul etmək o qədər də doğru olmazdı. Köçkün ermənilər (29,34%) yerli ermənilərdən 10,27% çox idi.

Kameral təsvirin materialı Əlincəçay mahalı əhalisinin cins tərkibini də müəyyənləşdirməyə imkan verir. Azərbaycanlı əhalinin (1848 nəfər) 987 nəfərini (53,41%) kişilər, 861 nəfərini (46,59%) qadınlar təşkil edirdi. Müsəlmanlar içərisində hər 100 qadına 114,6 nəfər kişi düşürdü.

Yerli ermənilər (683 nəfər) içərisində kişilərin sayı 360 (52,7%), qadınların sayı 323 nəfər (47,3%) idi. Köçkün ermənilər içərisində bu rəqəmlər müvafiq olaraq 1051, 538 (51,19%) və 513 (48,81%) idi. Göründüyü kimi həm yerli, həm də köçkün erməni əhalisinə nisbətən azərbaycanlılar içərisində kişilərin sayı üstünlük təşkil edirdi.

Əhalinin kəndlər üzrə yerləşməsinin müəyyənləşdirilməsi məskunlaşma səviyyəsi haqqında təsəvvür yarada bilər.

Mahalın 24 kəndində 731 ailə qeydə alındığı nəzərə alınsa, orta hesabla hər bir yaşayış məskəninə 30,46 ailə düşürdü.

Lakin əslində əhalinin kəndlər üzrə bölünməsi qeyri-bərabər idi. Küznüt kəndində 100, Dib Anzar kəndində isə cəmi 5 ailə qeydə alınmışdı. Qalan kəndlərdə ailələrin sayı bu intervalda dəyişirdi. İrandan köçürülən ermənilər Əlincəçay mahalının Küznüt, Cülfa, Əzərin, Əbrəqunis, Noraşen, Paradaş, Şurut, Qazançı kimi 8 kəndində yerləşdirilmişdi.

Kameral təsvir əhalinin sosial-iqtisadi xarakteristikasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Əlincəçay mahalının əhalisi maldarlıq, bağçılıq, ipəkçilik, arıçılıqla məşğul olurdu. Mahalda 8.902 müxtəlif mal-heyvan qeydə alınmışdı ki, onun 6191-i (69,54%) azərbaycanlıların, 1663-ü (18,68%) yerli, 1.048-i (11,77%) köçkün ermənilərə məxsus idi. Mahalda 50 meyvə bağı vardı. Xanagah və Saltax kəndlərində tut ağacları becərilir, dörd batman ipək istehsal olunurdu.

Beləliklə, 1831-ci il kameral təsviri Əlincəçay mahalının əhalisi haqqında mühüm faktları özündə əks etdirməklə, əhali tarixinin öyrənilməsində ciddi rol oynayır.

QEYDLƏR

1. **Şükürov K., Cavadova Z.** Kameral təsvirlər Şimali Azərbaycanın əhali tarixi və tarixi demoqrafiyasına dair qaynaq kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar ser. 2000, №4, s. 45-62; **Şükürov K., İbişov S.Ə.** Quba əyaləti Müşkür mahalının tarixi demoqrafik vəziyyətinə dair // yenə orada, 2002, №2, s. 101-110.

2. Казенная экспедиция Верховного Грузинского правительства. Камеральное описание Нахичеванской провинции Армянской области Алинджачайского магала, сост. в 1831 г. губернским секретарем Золотницким // ГААР, ф. 24, Оп. 1, д. 354.

3. Кəndlərin adı “ASŞC, Nax. SŞC, MDQO İnzibati bölünüşü” (Bakı, 1933) kitabı ilə yoxlanılmışdır.

4. Naxçıvan ensiklopediyasında (Bakı, 2002) Parədəşt kimi verilmişdir (s. 471).

ŞAHMURADOV A.Ş.

Ş.ƏSƏDULLAYEVİN AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİNDƏKİ FƏALİYYƏTİNDƏN

XIX əsrin 90-cı illəri Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafında mühüm bir mərhələ təşkil edir. Bunu sübut etmək üçün qeyd etmək kifayətdir ki, 1890-cı ildə Abşeron yarımadasında 274 mln. pud neft çıxarılmışdısa, 1900-cü ildə bu 600 mln. pudu ötmüşdü.

Neft sənayesinin tərəqqisi bütövlükdə iqtisadi inkişafı şərtləndirən amillərdən biri olmaqla yanaşı, Azərbaycanın sosial simasının formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynamışdı. Bu dövrdə cəmiyyətin sosial strukturunun əsasını təşkil edən qruplar arasında sahibkarlar təbəqəsi xüsusi yer tuturdu.

Qeyd olunan dövrdə Azərbaycanda artıq çoxmillətli sahibkarlar sinfi fəaliyyət göstərirdi. İqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrində çalışmış, əldə etdikləri göstəricilərə görə təkcə Azərbaycan hüdudlarında deyil, Rusiya imperiyası sərhədlərində ad qazanmış H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, A.B.Quliyev və başqa azərbaycanlı sahibkarlar aid olduqları sinfin böyük əhəmiyyətə malik tərkib hissəsini təşkil edirdilər.

Öz fəaliyyəti ilə Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixində dərin iz buraxmış azərbaycanlılardan biri, neftxuda Şəmsi Əsədullayev olmuşdu. O, hələ XIX əsrin 80-ci illərində neft

sənayesində nəzərə çarpacaq fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, 1885-ci ildə ona məxsus ağ neft zavodunda 11 distillə qazanı vasitəsilə 1.226.000 pud ağ neft istehsal olunmuşdu. Bu da Bakı üzrə əldə olunmuş 32.099.413 pud məhsulun 3,5 %-dən çoxunu təşkil edirdi. İstehsalın həcminə görə Ş.Əsədullayevin zavodu bu dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərmiş 76 zavod arasında 7-ci yerdə dururdu [1, vər.69-70].

Göstərilən əsrin 90-cı illərində Ş.Əsədullayev neft emalı ilə yanaşı neft hasilatı sahəsində də uğurlu fəaliyyət göstərirdi. Neft hasilatçıları arasında onun adına 1892-ci ildən rast gəlinir. Sahibkarın təsis etdiyi «Ş.Əsədullayev və K^o» şirkətinin sərəncamında Bakı neft rayonunun Ramanı sahəsində bir neft mədəni vardı. Mədəndə 60 at gücündə 2 buxar qazanı qoyulmuşdu. Daimi fəhlələrin və qulluqçuların sayı isə 5 nəfər idi [2,6]. Bu il ərzində sahibkar ancaq qazma işləri ilə məşğul olmuşdu. Bu işlərin uğurla nəticələnməsi isə tez bir zamanda Ş.Əsədullayevə iri neftxudalar arasında yer tutmağa imkan verdi.

1893-cü ilin yanvarında «Ş.Əsədullayev və K^o» şirkətinin 1 №-li neft buruğunda güclü neft fontanı meydana gəldi. II Qafqaz dağ dairəsinin dairə mühəndisi A.Sorokin 1893-cü il yanvarın 27-də Qafqaz dağ idarəsinə ünvanladığı 195 №-li raportunda qeyd edirdi ki, yanvarın 24-də 136 sajen dərinlikdən başlayan neft fontanı ilk vaxtlar sutka ərzində 400 min pud neft verirdisə, sonrakı günlərdə bu daha da artmış və yanvarın 26-da 700 min puda çatmışdı. Sahibkarın, fontanın torpağın səthinə çıxardığı milyonlarla pud nefti yığıb saxlamaq imkanları çox məhdud idi. O, bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər görmüş, xüsusi ambarlar hazırlamışdı.

Ancaq fontan həddindən artıq məhsuldar olduğu üçün bu tədbirlər də kifayət etməmişdi. Ambarlar, demək olar ki, bir sutka ərzində dolmuş və yanvarın 25-dən neft Ramanı gölü-nə axıdılmağa başlanılmışdı [3, vər. 1].

Qeyd olunan fontan özünün yüksək məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb etdiyi kimi, onun kimə mənsub olması məsələsi də maraq doğuran məqamlardandır. Bu məsələdə müəyyən fikir ayrılığı mövcud idi. «Bakı neft sənayesinin icmal» nda [4, 3], dağ mühəndisləri A.Sorokin, Q.Marinovski və başqaları tərəfindən fontan vuran buruğun Ş.Əsədullayevə məxsus olduğu göstərilirdi [3, vər. 1, 68]. Bunlardan fərqli olaraq sahibkarın özü isə buruğun və onun verdiyi neftin ona və digər neftxuda M.Nağıyevə aid olduğunu bildirirdi [3, vər. 49]. Hesab etmək olar ki, sonuncu ilk vaxtlar Ş.Əsədullayevin yaratdığı «Ş.Əsədullayev və K^o» şirkətinin təsisçiləri sırasında olmuş və sonradan ayrılaraq müstəqil fəaliyyət göstərmişdi.

Qısa vaxt ərzində milyonlarla pud neftə sahib olan Ş.Əsədullayev eyni zamanda ona qarşı yönəlmiş bir sıra maneələri aradan qaldırmalı, bacarıqlı və işgüzar sahibkar kimi özünü təsdiq etməli olmuşdu. Belə ki, Bakıda nəşr olunan «Qafqaz» və «Kaspi» qəzetlərinin səhifələrində sahibkar tərəfindən artıq neftin Ramanı gölü-nə axıdılmasının «fəlakətli nəticələri», onun fəaliyyətinin neft sənayesinə vurduğu «ziyan» haqqında bir sıra ədalətsiz yazılar çap olunurdu. Bu cür yazıların arxasında daha çox iri şirkətlər, xüsusilə də güclü neft emalı zavodlarına malik olan şirkətlər dururdu. Məqsəd isə Ş.Əsədullayevə təzyiqlər göstərmək və onu, hasil etdiyi nefti çox ucuz qiymətə onlara satmağa məcbur etməkdən ibarət idi [3, vər. 4, 27].

Həqiqətdə isə Ş.Əsədullayevə qarşı yönəlmiş ittihamlar tamamilə əsassız idi. A.Sorokinin 1893-cü il martın 1-də Qafqaz dağ idarəsinə göndərdiyi 504 №-li raportunda göstərilirdi ki, Ş.Əsədullayev fontanın nizamlanması və ətrafa yayılan neftin yığılması üçün əlindən gələni edirdi. O, hətta adi iş şəraitində xərcləyə biləcəyindən artıq vəsait xərcləməkdən belə çəkinmirdi. Təkcə fontanın ram olunması istiqamətində görülən işlərə 50.000 manatdan çox pul sərf edilmişdi. Ancaq neft buruğunu lövhələrlə hasara almaq və fontanın təzyiqi altında sınımış lövhələri dəyişməklə məşğul olan «Rus fəhlələri arteli» şirkətinə, zəruri materialların neft-xudanın özü tərəfindən alınması şərti ilə, hər ay 4000 manat haqq ödənilirdi. On beş lövhədən ibarət bir hasarın quraşdırılması isə 700 manata başa gəlirdi [3, vərq. 26-27].

«Ş.Əsədullayev və K^o» şirkətinə məxsus neft fontanı fasiləsiz olaraq 1893-cü il martın 6-na qədər davam etmişdi [3, vər. 35]. «Bakı neft sənayesinin icmalı»nda isə fontanın 11 ay fəaliyyət göstərdiyi bildirilir [4, 8]. Görünür o, mart ayından sonra da öz fəaliyyətini fasilələrlə davam etdirmişdi.

«Bakı neft sənayesinin icmalı»nda verilmiş məlumata görə «Ş.Əsədullayev və K^o» şirkəti 1893-cü il ərzində 23.015.000 pud [4, 8], Qafqaz dağ idarəsinin dağ mühəndisi Qavrilovun məlumatına görə isə 24.375.873 pud neft əldə etmişdi [5, vər. 52-53]. İstənilən halda hasilatın həcmi 23 mln. puddan çox olmuşdu. Bu da o deməkdir ki, «Ş.Əsədullayev və K^o» şirkəti hasilatın həcminə görə həmin ildə Bakı neft rayonunda mövcud olmuş 82 şirkət arasında, «Nobel qardaşları» və «K.Zubalov və K^o» şirkətlərindən sonra, üçüncü yeri tuturdu [4, 3-6].

Hasilatın artması «Ş.Əsədullayev və K» şirkətinin genişlənməsinə, onun texniki təchizatının yaxşılaşmasına da müsbət təsir göstərmişdi. Nəzərdən keçirilən ildə şirkətin sərəncamında 412 nəfər fəhlə olmuşdu [5, vərq. 52-53]. Onların 30 nəfəri daimi fəhlələr idi. Neft mədəninə 86 at gücündə 2 buxar qazanı [4, 3], 50 at gücündə 2 buxar maşını və 5 nasos quraşdırılmışdı [5, vər. 52-53].

Sərəncamında 23 mln. pud neft olan istənilən sahibkar neft bazarına, neftin satış qiymətinə təsir etmək qabiliyyətində olardı. Ş.Əsədullayevin əlində belə imkanın olmasına baxmayaraq, o, sərəncamlarında güclü neft emalı zavodları olan iri neftxudaların təzyiqlərinə müqavimət göstərmiş, özünü əsil sahibkar kimi apararaq, malik olduğu nefti, o zaman Bakıda hər pud üçün mövcud olmuş 2 qəpikdən ucuz satmaqdan imtina etmişdi [3, vər. 27]. Qeyd etmək lazımdır ki, neft fontanın ən intensiv dövründə, yanvar-mart aylarında Bakıda xam neftin qiyməti 2-2,3 qəpikdən aşağı düşməmişdi [6, vər. 1,5]. Ş.Əsədullayevin qətiyyəti yuxarıda qeyd olunan neftxudaların mətbuat vasitəsilə ona qarşı hücumlarına rəvac vermişdi. Bunun əksinə olaraq emal müəssisələri olmayan və ancaq hasilatla məşğul olan sahibkarlar isə onun mövqeyini müsbət qiymətləndirmişdilər. A.Sorokin, sonuncularla apardığı çoxsaylı söhbətlərə əsasən, onların Ş.Əsədullayevə çox minnətdar olduqlarını qeyd edirdi [3, vər. 27].

Artıq göstərildiyi kimi, neft ambarları dolduqdan sonra Ş.Əsədullayev əlavə nefti Ramanı gölünə axıdırdı. Fontan səngiyəndən sonra bu nefti yığıb göldən çıxarmaq və emal müəssisələrinə göndərmək zərurəti meydana çıxdı. Bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün Qafqaz dağ idarəsinin xüsusi icazəsi lazım idi. Bunu nəzərə alan Ş.Əsədullayev icazə üçün adı

çəkilən idarəyə müraciət etmiş və müsbət cavab almışdı. O, 1893-cü il martın 12-dən başlayaraq 6 ay müddətində göldəki nefti yığıb oradan çıxarmalı idi. Qafqaz dağ idarəsinin dairə mühəndisi əvəzi, dağ mühəndisi Q.Markovskinin 1893-cü il iyulun 17-də, adı çəkilən idarəyə göndərdiyi 1213 №-li raportunda Ramanı gölünə təxminən 19.846130 pud neft axıdıldığı göstərilir. Raportun yazıldığı tarixə qədər təxminən 17539500 pud neft yığılmış, onun 17349243 pudu emal müəssisələrinə nəql edilmək üçün neft kəmərlərinə təhvil verilmişdi. Göldə isə təxminən 2306630 pud neft qalırdı. Ş.Əsədullayev icazə müddətinin sonuna qədər bu nefti tamamilə yığmağı qeyri-mümkün hesab edərək Qafqaz dağ idarəsindən bu müddətin daha 6 ay uzadılmasını xahiş etmişdi. Ancaq başqa mövqedən çıxış edən dağ mühəndisi Q.Markovski bununla razılaşmayaraq işlərin icazə müddətində tam yerinə yetirilməsini real hesab edir və vurğulayırdı ki, icazə vaxtının daha 6 ay uzadılması «Ş.Əsədullayev və K» şirkətinin qazılmaqda olan 2-ci buruğundan gözlənilən fontan neftinin, saxlamaq üçün gölə axıdılmasına şərait yaradardı [3, vər. 66-68, 71].

Qafqaz dağ idarəsi də Ş.Əsədullayevin xahişinə mənfi cavab vermiş və 1893-cü il sentyabrın 12-dək göldəki neft yığılıb qurtarmazsa, onun göldə qalan hissəsinin xəzinənin ixtiyarına veriləcəyini bildirmişdi [3, vər. 73].

«Ş.Əsədullayev və K» şirkətinin 1893-cü ildə neft hasilatında əldə etdiyi uğuru onun neft emalı sahəsindəki fəaliyyətinə də təsirsiz qalmamışdı. Şirkətə məxsus ağ neft zavodunda 1892-ci ildə 1.621242 pud məhsul istehsal olunmuşdusa, [2, 27], nəzərdən keçirilən 1893-cü ildə istehsalın həcmi təxminən 500 min pud artaraq 2119635 pud təşkil etmişdi [4, 31]. Şübhəsiz ki, emal sahəsindəki artım, hasilatın yüksək

inkışafı, xammal bolluğu fonunda bir o qədər də nəzərə çarpacaq görünmür. Bu daha çox Ş.Əsədullayevə məxsus ağ neft zavodunun texniki imkanlarının məhduduluğu ilə bağlı idi. 1892-ci ildə 28 nəfər fəhlənin, 4 qulluqçunun işlədiyi zavodda gücü 160 at gücündə olan 6 buxar qazanı qoyulmuşdu. Bundan başqa tutumu 496000 pud olan 14 dəmir, 2500000 pud olan 3 torpaq rezervuar vardı [2, 20]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, növbəti ildə fəhlələrin sayı 36 nəfərə, qulluqçuların sayı isə 8 nəfərə, dəmir rezervuarların sayı 15-ə, tutumu isə 598000 puda çatmışdı. Digər göstəricilərdə isə heç bir dəyişiklik baş verməmişdi [4, 25]. Bu da istehsalı bir neçə dəfə artırmaq üçün kifayət deyildi.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, Ş.Əsədullayev Azərbaycan neft sənayesinin aparıcı simalarından olmuş, bu sahənin inkışafında N.Z.Tağıyev, Nobel qardaşları, M.Nağıyev, K.Zubalov, S.M.Şibayev və başqaları ilə yanaşı əhəmiyyətli rol oynamışdı.

QEYDLƏR:

1. ARMDTA, f. 92, siyahı 1, iş .263
2. Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1892 г. Приложение. Баку, 1893.
3. ARMDTA, f. 92, siyahı 1, iş .459
4. Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1893 г. Приложение. Баку, 1894
5. ARMDTA, f. 92, siyahı 1, iş. 526
6. ARMDTA, f. 92, siyahı 1, iş .470

ƏHMƏDOV H.O.

MÜSTƏQİLLİYİMİZ VƏ NEFT STRATEGİYAMIZ

(məsləhətçi: prof.O. B.Əhmədov)

1991-ci il avqustun 30 da xalqın tələbi ilə çağırılmış azərbaycan respublikasının ali sovetinin növbədənənar sessiyasında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında bəyannamənin və 1991-ci ilin oktyabrın 18-də isə Azərbaycan Ali Sovetinin Sessiyasında Azərbaycan respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin haqqında konstitusiya aktının qəbul edilməsi Azərbaycanın Milli Dövlətçilik tarixində mustəsna rol oynadı.

Möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarının 1994 cu il 5 oktyabr fərmanı ilə .. 18 oktyabr Dövlət Müstəqilliyi günü hər il Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayramı kimi qeyd edilir.

1991 ci il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mustəqilliyi haqqında konstitusiya aktına münasibətlə bağlı keçirilmiş referendumda respublika əhalisinin mutləq əksəriyyəti Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyinə musbət cavab verdi.

1991-ci il 18 oktyabrda qəbul olunmuş konstitusiya aktında deyilir :

« 70 il ərzində Azərbaycan respublikasına qarşı əslində müstəmləkəçilik siyasəti yürüdüldür. Azərbaycanın təbii sərvətləri capılıb talanır, Azərbaycan xalqı təqiblərə və kütləvi cəza tədbirlərinə məruz qalırdı, onun milli ləyaqəti tapdalanırdı».

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan xalqı Dövlət Müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirirdi. SSRİ tərkibində 70 il ərzində müstəqillikdən məhrum olsa da o, iqtisadiyyatını daima inkişaf etdirmiş, intellektual mədəniyyətə malik olmuşdur.

1991ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin sessiyasında qəbul olunmuş Konstitusiya aktını: Xarici dövlətlərdən ilk dəfə Türkiyə (noyabrın 9- da), Rumıniya (dekabrın 11-də), Pakistan (dekabrın 13-də), dövlətləri tanımışdır.

Demokratik respublikamız yarananda da onun müstəqilliyini ilk tanıyan Türkiyə olmuşdur. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu müstəqillik arzusu ilə yaşamış milli azadlıq uğrunda mübarizə aparmışdır.

XX əsrin əvvəllərində 1918 ci ilin 28 Mayında Azərbaycan torpagında ilk Demokratik Respublika yaranmış, Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini dünyaya elan etmişdir. Bu Azərbaycan xalqının coxəsirlik arzusunun, istəyinin həyata keçirilməsinin ilk addımı olmuşdur. İlk Demokratik Respublika özünün iki illik fəalliyəti dövründə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Respublikanın vahid ordusu yaranmış, pul vahidi həyata keçirilmiş, maarif sahəsində ciddi addımlar atılmışdı. Respublikanın Parlamenti, Bakı Dövlət Universiteti yaradılmışdır. Parlament 103 nəfər abituriyenti Qərbi Avropanın Ali məktəblərinə göndərməyi qərara almışdır.

Möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev cənabları «Azərbaycan Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında» 30 yanvar 1998 –ci ildə verdiyi fərmanda göstərirdi ki, «1991-ci ildə Dövlət Müstəqilliyini bərpa edən xalqımız, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qısa müddətli fəalliyətinin ənənəsindən istifadə etmiş və Müstəqil Azərbaycan Dövlətini yaratmışdır».

Lakin Gənc Azərbaycan Dövləti 1920 –ci ilin 28 aprelinə süquta uğramışdır. O vaxt Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmuş, Azərbaycan Respublikası Sovetlər İttifaqının tərkibinə daxil olaraq, 70 il ərzində öz müstəqilliyindən məhrum olsa da bu ittifaqın tərkibində yaşayıb yaratmışdır.

1986-1990-cı illərdə baş verən proseslər Azərbaycanda milli azadlıq uğrunda mübarizəni yenidən gücləndirdi və Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etməsi üçün şərait yaratdı. Lakin 1990-cı ilin 20 yanvarında Azərbaycan xalqının Milli Azadlıq hərəkatı böyük qurbanlar hesabına başa gəldi .

Bu müdaxilədə də xalqımızın müstəqillik arzusuna çata bilmədi. Bu müdaxilə nəticəsində xalqımız 134 nəfər şəhid verdi, 700 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs edildi. Həmin qara yanvar günü Prezidentimiz Heydər Əliyev cənabları Moskvada səfirliyimizə gələrək radio vasitəsi ilə bu müdaxiləyə öz etiraz səsini ucaldaraq, Azərbaycan xalqına başsağlığı verdi .

1991-ci ilin avqust ayının 30-da Müstəqillik haqqında bəyannamə verildi Bununlada Azərbaycan bir müstəqil dövlət kimi özünü bütün dünyaya bəyan etdi . 1991-ci il avqustun 30-u « Dövlət Müstəqilliyinin bərpası haqqında bəyannamədə deyilir:

1. Azərbaycan respublikasının Ali Soveti Azərbaycan xalqının ali dövlət mənafeələrini rəhbər tutaraq, onun iradəsini ifadə edir.

2. 1918-ci ildən 1920-ci ilədək Azərbaycan respublikasının beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış müstəqil dövlət kimi mövcud olduğunu qeyd edir.
3. Respublika müstəqilliyi haqqında konstitusiyaya qanunlarına əsaslanır.
4. Milli mənsubiyyətdən, dini etiqadından asılı olmayaraq, Azərbaycan respublikasının bütün vətəndaşlarının hüquqlarına təminat verir.
5. Azərbaycan respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü üçün təhlükəni aradan qaldırmağa çalışır.
6. Azərbaycan respublikasının dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığından ibarət müqəddəs borcu rəhbər tutur.
7. Bütün başqa respublikalarla dostluq münasibətlərinin bundan sonra da saxlamağı arzu edir.

Bu bəyannamə Azərbaycan respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpa olunduğunu bəyan edir. Bəyannamə 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan respublikasının Ali Sovetinin növbədən kənar sessiyasında qəbul edilmişdir. Beləliklə respublikamız ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra da « başı olmayan başçılarımızın » səriştəsiz rəhbərliyi nəticəsində xalqımız yeni faciələrə düşər edildi.

Onların hakimiyyəti dövründə bəşəriyyəti sarsıdan 1992 –ji ilin fevralın 25- dən 26-na keçən gəcə baş verən Xojalı fəjəsi oldu. 1992-jı ilin may ayının 7-8 də Qarabağın açarı hesab edilən Şüşa qalası, mayın 17-18 də Laçın rayonu işğal edildi. 1993-jü ilin iyununda baş vermiş silahlı qarşıdurma müstəqilliyimiz üçün real təhlükə yaratdı.

Xalqımız belə ağır məqamda müdriklik nümayiş etdirərək, yeğənə xilaskarına mötərəm Prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarına müraciət etdi.Xalqın yekdil çağırışı ilə

hakimiyyətə qayıdan cənab Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyunun 15- də respublika Ali Sovetinin sədri vəzifəsinə seçildi. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində müstəqilliyimiz qorunub saxlanıldı və bu siyasət nəticəsində 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının başına gələn faciə baş vermədi. Qısa müddət ərzində qarşidurma aradan qaldırıldı və qanunsuz silahlı dəstələr təmamilə ləğv edildi. 1993-cü ilin iyunun 24-də respublikanı qoyub qaçmış prezident Elçibəyin bütün səlahiyyətləri Milli Məclisin qərarı ilə respublika Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev cənablarına verildi.

Ona görə də Azərbaycanın Milli Müstəqillik tarixinin 1993-cü ilin iyunundan başlandığını desək səhv etmərik çünki, Heydər Əliyev cənablarının dahiliyi, müdrikliyi, dünya miqyasında mahir siyasətçi, dövlət xadimi kimi nüfuzu olmasaydı Azərbaycanı 1918-1920-ci illərin aqibəti gözləyirdi.

Erməni birləşmələrinin təcavüzü nəticəsində 8 rayonun zəbt edilməsi və bu rayonlardan 1milyon azərbaycan vətəndaşlarının öz doğma yurd-yuvalarından didərgin düşməsi, müstəqil Azərbaycan respublikasının həyatını daha da gərginləşdirmişdir. Ermənistan təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə respublikamızın daxilində olan müxalif qüvvələr hakimiyyət uğrunda mübarizə ilə məşğul olaraq, vəzifə hərisliyi xəstəliyinə düşər olduqlarından gərginləşməni artırmağa çalışırdılar.

Hörmətli Prezidentimiz respublikamıza 2-ci dəfə dönüşü müstəqilliyimizin bərpası işində müstəsna əhəmiyyətə malik oldu. Bu qayıdışla əlaqədar respublikamızda dünyanın böyük və nüfuzlu dövlətləri ilə bir başa əlaqələr yaranmış, mühüm müqavilələr və sazişlər imzalanmışdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında «Azərbaycan respublikasının beynəlxalq aləmdə mövqeyi» ilk dəfə geniş bəyan olundu . Bu isə Azərbaycan respublikasının müstəqilliyinin daimi olacağına bir sübutdür.

Azərbaycana qarşı Ermənistan təcavüzünü sülh yolu ilə aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq təşkilatların vasitəçiliyi ilə Rusiyanın, ATƏT-in köməyi ilə cənab Prezidentimizin çox gərgin əməyi sayəsində Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs haqqında saziş əldə edilmiş və indiyə qədər bu atəşkəsə bəzi məqamlar nəzərə alınmaqla riayət olunur.

Prezident həzrətlərinin Ermənistanla müharibəni sülh yolu ilə qurtarmağın çox aydın şərtləri də göstərilmişdir.

1. Azərbaycanın ərazi butövlüyü.
2. Onun sərhədlərinin toxunulmazlığı.
3. İşğal olunmuş ərazilərdən erməni silahlı qüvvələrinin şərtsiz çıxarılması.

Cənab Prezidentimiz Heydər Əliyevin düzqün, müstəqil siyasəti nəticəsində müstəqilliyini elan etmiş cənab respublikamız bir çox beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, ATƏT-də, Müstəqil Dövlətlər Birliyində, İslam Konfransı Təşkilatında, Avropa Şurasında iştirak edir.

Cənab Prezident Heydər Əliyevin apardığı siyasət sayəsində hələ 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də Bakıda Azərbaycan Respublikası ilə xarici neft şirkətləri konsersimu arasında « Əsrin müqaviləsi» adı ilə böyük neft müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilənin imzalanması respublikamızın iqtisadiyyatının, elminin, mədəniyyətinin, xalqın həyat şəraitinin yaxşılaşması yolunda mühüm addım oldu.

Azərbaycanın bu beynəlxalq təşkilatlarda təmsil edilməsinin bir nümunəsi də 1996-cı ilin dekabrın 2-3-də ATƏT- in Lissabon zirvə görüşündə həmin təşkilatın üzvü olan 52 dövlətinin adından verilmiş bəyanatda özünü göstərir. Möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin ərazi bütövlüyünün bu dövlətlər tərəfindən tanınması bəyanatın ana xəttini təşkil etmişdir. Ermənistan tərəfi Sammitin bəyannaməsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması barədə söhbət gedən maddəyə veto qoyduğuna görə ATƏT-in sədri Flavio Kotti həmin maddənin, təşkilatın üzvü olan 52 dövlətin adından verilən bəyanata daxil olmasını təklif etmişdir.

Əsrin müqaviləsi imzalanan vaxtdan etibarən yəni 1994-1999-cu illərə qədər Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici sərmayələrin həçmində neft çıxarma sənayesinə üstünlük verilmişdir. Məsələn, 1994-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş 152 milyon dollar əcnəbi sərmayənin 90, 1 faizi neft sənayesinin payına düşmüşdür.

Prezident Heydər Əliyev cənablarının əsrin müqaviləsinin 5 illiyi ilə əlaqədar olaraq məruzəsində qöstərdiyi kimi «Azərbaycan indi, XX əsrin sonunda, XXI əsrə qədərəkən Xəzər dənizinin bütün enerji sərvətlərindən, ehtiyatlarından təkçə Azərbaycan üçün yox, bütün dünya üçün, o cümlədən Xəzəryanı dövlətlər üçün istifadə edilməsinin əsasını qoyubdur. Biz bu gün bununla fəxr edirik».

Ermənistanla atəşkəsdən söhbət salarkən möhtərəm Prezident qöstərirdi ki, «Məhz belə bir şəraitdə Azərbaycanda dünya neft şirkətləri, böyük ölkələr, dövlətlər Azərbaycana etimad göstərərək bizimlə əməkdaşlıq edirlər».

Əsrin müqaviləsindən ötən 10 il ərzində dünyanın 20 dövlətinə məxsus olan 35 şirkətlərlə 30-dan artıq müqavilə imzalanmışdır. Bu işə hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarının böyük neft strategiyasının təntənəsidir.

Daxili müxalifət xüsusilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi, Musavat və digər təşkilatların xalqın arasında öz nüfuzunu itirmiş başçıları Moskvada, xaricdə olan bədxahlarla əlaqə yaradaraq, Azərbaycan xalqının böyük mübarizədən sonra əldə etdiyi müstəqilliyə xələl gətirməyə çalışırlar. Lakin möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarının göstərdiyi kimi « Müstəqilliyimiz dönməzdir, əbədidir». Bakı-Tibilisi-Ceyhan neft kəməri bir sıra Avropa ölkələrinin Bakı nefti ilə təmin edilməsi baxımından neft strategiyası sahəsində yeni eranın başlanması hesab edilir.

Möhtərəm prezidentimiz İ.Əliyevin 15 oktyabr prezident seçkilərində parlaq qələbəsi, respublikamızın ümummilliyet lideri olan H.Əliyevdən sonra onun daxili və xarici siyasətinin etibarlı əldə olduğundan xəbər verir.

QEYDLƏR

1. Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası . Bakı , 1990
2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş Elmi konfransın Materialları (27-29 may). Bakı 1998
3. «Tarix və onun problemləri» jurnal, Bakı, 2001, № 2
4. «Azərbaycan qəzeti» 18 oktyabr 1994
5. «Azərbaycan qəzeti» 3 oktyabr 2001
6. «Respublika qəzeti» 13 oktyabr 2001

PAŞAYEVA U.M.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRƏ DAİR QANUNVERİCİLİK HAQQINDA

Miqrasiya, qaçqınlıq və məcburi köçkünlük cəmiyyət həyatına ciddi təsir göstərən amillərdən biridir. Azərbaycanlıların qaçqınlıq və məcburi köçkünlük vəziyyətinə düşməsinə dörd mərhələyə bölmək olar. İlk mərhələ 1905-1906-cı illəri, ikinci mərhələ 1918-1920-ci illəri (ermənilər 9 min kv. kilometr ərazisini işğal etdikləri azərbaycan torpaqları Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Dilican, Vedibasar, Qaraqoyunlu mahalları hesabına 29,8 min kv. kilometrə çatdırıb), üçüncü mərhələ 1948-1953-cü illəri və dördüncü mərhələ 1988-1993-cü illəri (etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistandan qovulmuş və öz tarixi torpaqlarından məcburi deportasiya edilmişlər həmçinin işğal olunan torpaqlar: Xocalı, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdərə, Ağdam, Füzuli,

Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları) əhatə edir. 1990-cı il Sovet ordusunun törətdiyi 20 Yanvar faciəsi totalitar rejimin Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli cinayəti idi. 1992-ci ilin fevralında isə Azərbaycanın qədim Xocalı şəhərində qocalar, qadınlar və uşaqlar da daxil olmaqla min nəfərə yaxın dinc sa-

kin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Xocalı soyqırımı XX əsr tarixinə ən dəhşətli faciələrdən biri kimi daxil oldu.

Azərbaycanın və Ermənistanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olması ilə Dağlıq Qarabağ problemi regional müstəvidən çıxaraq, ən gərgin beynəlxalq münaqişə ocaqlarından birinə çevrildi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il ərzində Dağlıq Qarabağla bağlı dörd qətnamə (822,853,874,884) qəbul etdi. Həmin qətnamələrdə Azərbaycanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət edilərək, sərhədlərin dəyişdirilməsi üçün zor işlədilməsinin yolverilməzliyi təsdiq edilirdi. Təhlükəsizlik Şurası öz qətnamələrində silahlı əməliyyatlara və düşmənçilik hərəkətlərinə son qoyulmasını, erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edirdi (1).

Beynəlxalq normalar öz əsasını qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasından və 1967-ci il Protokolundan götürür. Konvensiya və Protokol qaçqınların müdafiəsinə yönəldilmiş əsas beynəlxalq sənədlərdir. 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası 1951-ci il Konvensiyasına və 1967-ci il Protokoluna qoşulmuş və 1996-cı ildə onları ratifikasiya etmişdir.

1992-ci ildə qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunda beynəlxalq normalara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusunu və onu həyata keçirməyin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsasları açıqlanır.

Azərbaycan üçün müharibə şəraiti, bir milyondan çox öz vətənidəki qaçqınlıq problemə spesifik əlamətlər də əlavə et-

mişdir. Əhalinin miqrasiyası həmişə çətin və çoxaspektli bir problem olmuşdur. Lakin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkələrarası, ölkə daxilində ərazi üzrə yerdəyişmə daha da kəskinləşmişdir.

Erməni təcavüzü ilə bağlı Azərbaycanda miqrasiyanın qaçqınlıq forması da yaranmışdır. Bu miqrasiya forması öz ölkəsi hüdudunda məcburi qaçqınlıq formasına aiddir. Ölkədaxili miqrasiya işğal olunan rayonlar hesabına xeyli artmışdır. Ən adi mənzil şəraitinin olmaması, güzəştlərin ləğv edilməsi qaçqınların çoxunu kasıbcılıq və müflisləşmə həddinə endirmişdir. Məcburi miqrasiya prosesi kimi qiymətləndirilən qaçqınlar peşə-ixtisas strukturu, həyat tərz, əmək bazarının miqyası və xarakteri baxımından yeni şəraitə, məkana heç də asanlıqla uyğunlaşa bilmirlər. Uyğunlaşma prosesi isə bir çox sosial - iqtisadi münaqişələrlə şərtlənir. Qaçqınlıq statusuna görə verilən müavinətlər və humanitar yardımlar onların iş yerlərindən əldə edə biləcəkləri gəlirləri əvəz edə bilməz. Ona görə də əksər qaçqınlar kiçik küçə ticarəti ilə məşğul olur və təsadüfi qazanc əldə etməklə yaşayırlar. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, qaçqınlar öz doğma yerlərində malik olduqları üstünlüklərdən və gəlir mənbələrindən-əlvərişli mənzil şəraitindən, şəxsi həyatı təsərrüfatlardan, iş yerlərindən əldə etdikləri gəlirlərdən məhrum olmuşlar. Yeni məkanda qaçqınların peşə-ixtisas uyğunsuzluğu onsuzda qıtlıq təşkil edən iş yerlərinə onların iş qüvvəsi təklifinin rədd edilməsinə səbəb olur.

Gördüyümüz kimi, qaçqın və məcburi köçkünlərin ən aktual problemlərindən biri işsizlikdir. Tədqiqatlar göstərir ki, qaçqın işsizlər digər işsizlər kimi təhsil, peşə, maddi təminat və s. görə sosial qruplara ayrılmaqla yanaşı əlavə olaraq bazar məkanı, əmək bazarındaki davranışlarına digər aspektlərə görə də fərqlənirlər. Qaçqınlıq statusu sahibkarlıq, biznes fəa-

liyyəti ilə məşğul olmalarına maddi təminat versə də əksəriyyəti yaşayış, qida məhsulları üçün pul vəsaiti əldə edə bilmirlər.

Mövcud şəraitdə kişilərlə yanaşı qaçqın qadınların da məşğulliyəti kəskin forma almışdır. Aydın ki, bütün bu problemlərlə bağlı olaraq respublikamızda qaçqın ailələrinin sosial problemləri də dəfələrlə artmışdır. Mövcud şərait təkcə onların ailələrinin iqtisadi yükünü deyil həmçinin psixoloji yükünü də artırmışdır. Öz növbəsində bu şərait demoqrafik proseslərə də öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanlı ailəsinin maddi şəraitinin yaxşı olması demoqrafik proseslərə və ilk növbədə təbii artıma müsbət təsir edir, lakin bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq yaranmış çətinliklər, qeyri-normal vəziyyət üzündən bu pozitiv meyillər azalmağa başlamış, qaçqın ailələrində doğulan uşaqların sağlamlığı isə tibbi standartlardan xeyli aşağı olmuşdur. Göründüyü kimi məcburi miqrasiya böyük bir sosial problemdir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayışı daim dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Respublikamızda 1996-cı ildən başlayaraq davam edən iqtisadi inkişaf və maliyyə sabitliyi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaratmış, dövlətin sosial yönümlü siyasət aparmaq imkanlarını genişləndirmişdir.

Məsələn: 1995-ci ildə dövlət büdcəsindən sosial yönümlü xərclərə 930 milyard manat və ya büdcə xərclərinin 43%-i məbləğində vəsait istifadə edilmişdisə, 2000-ci ildə bu məqsədlər üçün 2,2 dəfə çox vəsait (büdcə xərclərinin 53%-i) xərclənmişdir. 2001-ci ilin dövlət büdcəsində sosial yönümlü xərclərin xüsusi çəkisi 61%-ə çatdırılmaqla 2000-ci illə müqayisədə 40% artırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Göstərdiyimiz faktlar qaçqınların sosial müdafiəsinə də geniş imkanlar açmışdır. Onların problemlərini sistemli şəkildə həll etmək və sosial müdafiəsinə gücləndirmək məqsədilə Xüsusi Dövlət Proqramı (1998-ci il 17 sentyabr) qəbul olunmuşdur. Dövlət Proqramına uyğun olaraq 1998-2001-ci illərdə bir sıra rayonlarda (Füzuli, Bərdə, Ağdam, Tər-Tər və s.) yaşayış məntəqələrinin salınması, infrastrukturun yenidən qurulması, kommunikasiya xətlərinin, məktəblərin, tibb məntəqələrinin bərpası, təsərrüfatla məşğul olmaq üçün əkin sahələrinin ayrılması, yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində çoxlu işlər görülmüşdür (2).

Qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil-kommunal şəraitini yaxşılaşdırmaq və məşğulluğunu artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasında Dünya Bankının, digər beynəlxalq və qeyri-hökumət və kredit təşkilatlarının maliyyə dəstəyi əsasında Sosial İnkişaf Fondu (1999, 6 dekabr) yaradılmışdır. Bu fondun vəsaiti hesabına artıq məcburi köçkünlər məskunlaşmış kəndlərin sosial infrastrukturunun bərpasına yönəldilmiş bir sıra mikrolayihələr həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda daxili məcburi miqrasiyanın tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq normativ-hüquqi baza yaradılmış və təkmilləşdirilmişdi. Bütün bunlar regionlarda qaçqınların səmərəli məskunlaşması, onların sosial-iqtisadi, mənzil-məişət, məşğulluq problemlərini həll etmək üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Normativ hüquqi aktlar sırasında Azərbaycan Respublikasının məşğulluq haqqındakı qanunu xüsusi yer tutur. Bu qanunda Qaçqın və məcburi köçkünlərin işlə təmin olunması probleminin həlli istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, onların sosial müdafiəsi üçün əlavə təminatlar nəzərdə tutulmuşdu. Onlar üçün müəssisə, idarə və təşkilatlara kvota müəyyən edilmişdi.

Kvota tətbiq edilən müəssisələrin siyahısı əvvəlcədən təsdiq edilir və kvotanın miqdarı müəssisədə çalışan işçilərin orta siyahı sayının 5 %-dən çox olmayaraq müəyyən edilir (3).

«Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu məhz məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin məskunlaşdırılması, onların sosial müdafiəsi istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Məcburi miqrasiyanın tənzimlənməsi istiqamətində aparılan işlər içərisində qaçqın və məcburi köçkünlərə müxtəlif güzəştlərin və imtiyazların verilməsi xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, yüz minlərlə məcburi köçkünlərə bir sıra vergilərdən istifadə olunan elektrik və istilik enerjisinin, suyun, qazın haqqının ödənilməsinə, mənzil-kommunal xidmətlərinin göstərilməsinə, telefon çəkilişinə və s. görə azadolmalar və güzəştlər tətbiq olunurdu (4).

Göstərdiyimiz Qanunda qaçqın və məcburi köçkünlərin ölkə ərazisi üzrə səmərəli yerləşdirilməsi, hər ilə görə qaçqınlar üçün kvotların müəyyən edilməsi, onların birbaşa maliyyə baxımından müdafiə olunması, onlara hər cür köməliyin o cümlədən qidalanma, torpaq, mənzil fondunun ayrılması, maddi yardım, sanitariya-epidemioloji, sosial-məişət və s. təminatının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemləri daim dövlətin diqqət mərkəzində olub. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin 4 fevral 2004-cü il tarixli, «Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal nəticəsində didərgin düşmüş, Bərdə və Ağcabədi rayonları ərazisində çadır düşərgələrində, eləcə də Bərdə rayonu ərazisində dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında müvəqqəti yerləşdirilmiş Ağdam və digər rayonlardan olan məcburi

köçkünlərin sosial, mənzil-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun təmin edilməsi tədbirləri haqqında» sərəncamı buna labüd nümunədir (5).

QEYDLƏR

1. «Azərbaycan» qəzeti , 10 noyabr 2001
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001-ci illərdə. Bakı, 2001,s.195
3. Azərbaycan Respublikasının «Məşğulluq haqqında» Qanunu, Bakı, 2001
4. Qaçqınlar və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında: Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999 və «Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
5. «Azərbaycan» qəzeti , 5 fevral 2004

ŞÜKÜROV K.K.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI REGIONLARININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI DÖVLƏT PROQRAMININ (2004-2008-ci İLLƏR) DEMOQRAFİK ASPEKTLƏRİNƏ DAİR

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin 2004-cü il 11 fevral tarixli fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər)» təsdiq olunmuşdur (1). Dövlət proqramının giriş hissəsində göstərilir ki, «1996-cı ildə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, 1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. 1996-cı ildə ümumi daxili məhsulun artım surəti 1,3 faiz, 1997-ci ildə 5,8 faiz, 1998-2003-cü illərdə isə orta hesabla 10,0 faiz təşkil etmişdir». Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı ilə ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 30 faizdən 2003-cü ildə 73,0 faizə çatmışdır. Sosial sahədə də müəyyən irəliləyişlərə nail olunmuşdur.

Qeyd olunan irəliləyişlərlə birgə həll edilməmiş problemlər, xüsusilə regionların inkişafının geri qalması özünü göstərmişdir. Nəticədə «Azərbaycanın sənaye potensialının və bununla bağlı infrastruktur obyektlərin əksər hissəsinin

Bakı şəhərində yerləşməsi və eyni zamanda, regionlarda olan bir çox müəssisələrin, istehsal və xidmət obyektlərinin fəaliyyətinin zəifləməsi və ya tamamilə dayanması əhalinin ölkə paytaxtına axınını sürətləndirmişdir. Bu amillər öz növbəsində iqtisadiyyatın regional baxımdan inkişafına mənfi təsir göstərmiş, regionların inkişafı arasında fərqi artırmasına, bir çox yerlərdə sosial-iqtisadi, *demoqrafik* (kursiv mənimdir – K.Ş.) və ekoloji vəziyyətin ağırlaşmasına səbəb olmuşdur.

Bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında, xüsusilə regionlarda demoqrafik vəziyyətin ağırlaşması nığahların sayının azalması, doğumluluğun aşağı düşməsi, ən başlıcası uşaq ölümü səviyyəsinin yüksək olmasında əks olunur. Sonuncu göstərici daha çox diqqəti cəlb edir. Buna əmin olmaq üçün müvafiq rəqəmlərə nəzər salmaq kifayətdir «Azərbaycan Respublikasında İnsan inkişafı haqqında hesabat. 1998»də qeyd olunur ki, hesablamalara görə 1997-ci ildə hər 1000 diri doğulan uşağın 19,8-i 1 yaşa çatmayıb. Bəzi kənd yerlərində bu rəqəm xeyli yüksələrək məsələn, Zərdabda 47, Qusarda 43, Yardımlıda 44, Hacıqabulda 37 olmuşdur. İnsan inkişafı səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrdə hər 1000 diri doğulan körpəyə 5-8 ölüm halı düşür» (2). Bu faktlardan aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasında 1997-ci ildə hər 100 diri doğulan körpəyə düşən ölüm halı insan inkişafının yüksək olduğu ölkələrə nisbətən 2,4-4 dəfə çoxdur. Ayrı-ayrı rayonlarda isə onun miqyası yalnız təəssüf doğurur. Bunlar sadəcə quru rəqəmlər deyil, vacib göstəricilərdir. Ona görə də həmin hesabatda haqlı olaraq vurğulanır ki, «Yüksək uşaq ölümü göstəricisi yoxsulluğun geniş yayıldığı cəmiyyətlər üçün səciyyəvidir. Təhsil səviyyəsi, mənzil şəraitinin keyfiyyəti, məşğulluq şəraiti, ekologiya, qidalanma və hamılə qadının sağlamlıq sta-

tusu kimi amillər bu göstəriciyə təsir göstərir. Belə ki, yüksək uşaq ölümü probleminin səmərəli araşdırılması üçün onun təkcə tibbi aspektlərini öyrənməklə kifayətlənməyərək problemə daha geniş yanaşmaq lazımdır» (3). Ona görə də, «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər)» kimi mühüm bir sənəddə demografik vəziyyətin ümumi, lakin düzgün qiymətləndirilməsi təqdirəlayiq haldır.

Digər mühüm bir məsələ Dövlət proqramının qəbul olunduğu ərəfədə regionların əhali potensialı ilə bağlıdır. Dövlət proqramının bu məsələ üzrə məlumatlarını təhlil etməzdən əvvəl regionların müəyyənləşdirilməsi üzərində dayanaq. Azərbaycanda respublika daxili iqtisadi regionların müəyyənləşdirilməsi müəyyən tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Faktlardan aydın olur ki, burada qəbul olunmuş vahid fikir olmamışdır (4). Dövlət proqramı iqtisadi-coğrafi mövqe, təbii şərait və ehtiyatlar, əhalinin məskunlaşma səviyyəsi, sahə və ərazi quruluşu, tarixi inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla on iqtisadi rayon (burada iqtisadi rayonların müəyyənləşdirilməsinin qiymətləndirilməsi üzərində xüsusi dayanılmır – K.Ş.) ayırmışdır: 1) **Abşeron** (Abşeron və Xızı rayonları, Sumqayıt şəhəri, Bakı konkret halda istisna olunmuşdur); 2) **Gəncə-Qazax** (Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Xanlar, Qazax, Samux, Şəmkir, Tovuz rayonları, Gəncə və Naftalan şəhərləri); 3) **Şəki-Zaqatala** (Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala, Şəki rayonları); 4) **Lənkəran** (Astara, Cəlilabad, Lerik, Masallı, Yardımlı, Lənkəran rayonları); 5) **Quba-Xaçmaz** (Dəvəçi, Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən rayonları); 6) **Aran** (Ağcabədi, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Göyçay, Hacıqabul, İmişli, Kürdəmir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar, Zərdab rayonları,

Əli Bayramlı, Mincəçevir, Yevlax şəhərləri); 7) **Yuxarı Qarabağ** (Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli rayonları, Xankəndi şəhəri); 8) **Kəlbəcər-Laçın** (Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı rayonları); 9) **Dağlıq Şirvan** (Ağsu, İsmayilli, Qobustan, Şamaxı rayonları); 10) **Naxçıvan** (Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur rayonları).

**Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı
Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər) üzrə iqtisadi rayonların
yaşayış məskənləri və əhalisinə dair məlumatlar**

№	İqtisadi rayonlar	Yaşayış məskənləri			Sahəsi (min kv. km)		Əhali (min nəf.)		
		cəmi	o cümlədən		ümumi	Respubli- kaya nisbə- tən %-lə	cəmi	Respubli- kaya nisbə- tən %-lə	Sıxlıq (hər kv. km)
			rayon	şəhər					
1	Abşeron (Bakısu)	3	2	1	3,34	3,9	387,9	4,8	116
2	Gəncə- Qazax	11	9	2	12,49	14,4	1103,3	13,6	88
3	Şəki- Zaqatala	6	6	-	8,96	10,3	531,9	6,5	59
4	Lənkəran	6	6	-	6,08	7	753,7	9,3	124
5	Quba- Xaçmaz	5	5	-	7,66	8,8	453,1	5,6	59
6	Aran	18	15	3	21,43	24,7	1667,1	20,5	78
7	Yuxarı Qarabağ - Ağdam və Füzuli rayon- larının işğal olun- mamış əra- zilərini və Tərtər ra- yonu	8	7	1	-	-	-	-	-
		-	-	-	1,5	1,7*	211,8	2,6*	141,2*
8	Kəlbəcər- Laçın	4	4	-	6,5*	7,5	16,6*	2	24,9*
9	Dağlıq Şirvan	9	9	-	6,06	7	257,4	3,2	43
10	Naxçıvan	7	6	1	5,5	6,3	364,5	4,5	66
		77	69	8	79,52	91,6	5892,3	72,6	74,1

*hesablama bizimdir

İqtisadi regionlar və onların tərkibinə daxil edilmiş rayon və şəhərlər aydın olduqdan sonra əhali problemlərinə dair məlumatlara keçək. Bunun üçün ayrı-ayrı iqtisadi regionlar haqqında müvafiq məlumatları cədvəl şəklində ifadə edək (Cədvələ baxın). Cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycan respublikasının 77 yaşayış məskəni (onlardan 69-u rayon, 8-i şəhərdir) on iqtisadi rayonda birləşdirilmişdir. Ən az yaşayış məskəni (3) Abşeron iqtisadi rayonunda ən çoxu (18) Aran iqtisadi rayonundadır. On iqtisadi rayondan 5-də şəhər qeydə alınmamışdır.

İqtisadi rayonlar sahəsinə görə də, kəskin şəkildə fərqlənir. Aran iqtisadi rayonu 21,43 min kvadrat kilometr əraziyə (24,7%) malikdir. Abşeron iqtisadi rayonu isə (Yuxarı Qarabağ nəzərə alınmazsa) cəmi 3,34 min kvadrat kilometrdir.

Əhalinin sayına görə də iqtisadi regionlar arasında böyük fərqlər olduğu aydın olur. İşğal altında olan ərazilərin daxil olduğu iqtisadi rayonlar nəzərə alınmazsa, qalan iqtisadi rayonların əhalisinin sayında və ölkə əhalisi içərisindəki payında qeyri mütənasiblik özünü büruzə verir. Bu fikir əhali sıxlığına da aiddir.

Dövlət proqramı iqtisadi rayonların ümumi xarakteristikasını, o cümlədən əhali potensialının real vəziyyətini nəzərə alaraq geniş tədbirlər planlaşdırmışdır. Proqramın proqnozlarına görə 2008-ci ildə ümumi daxil məhsul 2003-cü ilə müqayisədə 2,3 dəfə artaraq 76,3 trilyon manat, ümumi daxili məhsulun adambaşına düşən həcmi 1578 ABŞ dolları, qeyri-dövlət sektorunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 85 faiz təşkil etməlidir. 2004-2008-ci illərdə 600 min yeni iş yeri yaradılmalı, orta aylıq əmək haqqı 3,1 dəfə artmalıdır. Təbii ki, bütün bunlar iqtisadi rayonların mövcud demoqra-

fik vəziyyətində də ciddi dəyişikliklər yaradacaq, bu sahədə yeni meyllər ortaya çıxacaqdır. Onların nə dərəcədə məntiqi və həyati olmasını zaman göstərəcəkdir.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər). **Respublika q. Xüsusi buraxılış**, 2004-cü il 13 fevral
2. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat. 1998, s. 26
3. Yenə orada
4. Problemin tarixi haqqında baxın: **Məmmədov R.H.** Azərbaycan SSR-in respublika daxili iqtisadi rayonları. B., 1989, s. 59-65

QULIYEVA N. H.

AZƏRBAYCANIN AZSAYLI XALQLARI: TATLAR

Hər bir millətin təşəkkülündə əsas etnosla yanaşı, etnik qrup, azsaylı xalq, miliyyət və s. adlarla bəlli olan milli azlıqlar da bu və ya digər dərəcədə yaxından iştirak edir.

Azərbaycanın müstəqillik yolu burada yaşayan xalqların hər birinin öz yolu, öz taleyi oldu. Respublikanın demokratik inkişaf yolu onun tarixi etnoslarının cığırlarını qovuşduran baş magistrala çevrildi. Bu yeni şərait Azərbaycan xalqının etnososial birliyinin yaranmasında yaxından iştirak etmiş etnosların, o cümlədən tatların tarixi etnoqrafiyasını yenidən elmi əsaslarla, hərtərəfli araşdırmağı zəruri etdi. Azərbaycan xalqının humanist ruhuna milli ayrıseçkilik, zorakı assimilyasiya, dini-siyasi təqib, özgə etnoslara həqarətlə baxmaq və s. xüsusiyyətlər yad olduğundan azlıqda qalan xalqlar üçün tarixən burada əlverişli etnik mühit yaranmışdır. Məhz bunun sayəsində də Azərbaycan ərazisində hətta təkcə bir kənd, kiçik bir inzibati ərazi vahidi ilə məhdudlaşan etnosların heç birisi hər hansı bir siyasi təqibə, milli və dini məhdudiyətlərə məruz qalmadan öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış, özünün başlıca etnik xüsusiyyətlərini, məişət və mədəniyyətinin spesifikliyini mühafizə etmişdir. Azərbaycan

xalqlarının etnik tarixində özünəməxsus yeri olub, tarixşünaslığımızda nisbətən az tədqiq olunmuş belə etnoslardan biri də respublikamızın şərq və şimal-şərq bölgələrində məskunlaşmış tatlardır.

Tatlar erkən orta əsrlərdən başlayaraq digər İrandilli etnoslarla (talış, kürd) Azərbaycanda gedən etnik proseslərdə yaxından iştirak etmişlər. Hazırda tatlar yığcam halda Azərbaycan Respublikasının İsmayilli, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi, Siyəzən rayonlarının ərazilərində və Abşeronda yaşayırlar. Respublika hüduqlarından kənarında onlar yığcam halda Dağıstan Respublikasının cənubunda və İranın Qəzvin rayonunda məskunlaşmışlar.

Əvvəllər Azərbaycanda tatların yayılma arealı daha geniş olmuşdur. XIX əsrin ortalarına aid bir mənbədə (Qafqaz təqvimi) nin 1856-cı il üçün buraxılışında Cavad qəzasında tatların yaşadığı 12 kəndin adı çəkilir. XIX əsrin 80-ci illərinə aid başqa bir mənbədə Naxçıvan qəzasının Mehri nahiyyəsində tatların yaşaması haqqında məlumat verilir. XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında da tatların yaşaması haqqında məlumat vardır. Lakin həmin əsrin 90-cı illərində oradakı tatlar bütünlükdə türkləşmiş hamısı Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Mərhum akademik Z.M. Bünyadov yazılı mənbələrə əsaslanaraq XIII əsrin əvvəllərində Şirvan əhalisinin əsasən İrandilli olduğunu yazır. Onlar buraya hələ IV əsrdə Sasani hökmranlığı dövründə Cənub və Cənub-Qərbi İrandan köçürülüb və alban qəbilələrinin yerini tutmuşlar. Bununla belə, Azərbaycanın türkdilli etnosu ilə sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi əlaqə və dini mənsubiyyət birliyi sayəsində tatlar tədricən azərbaycanlıların dilini, adət-ənənələrini mənimsə-

miş, onlara qaynayıb qarışmışlar. Mehriban qonşuluq, bəzi kəndlərdə isə birgə yaşayış nəticəsində onların çoxu azərbaycanlılaşmış, öz dillərini yalnız ailə məişətində saxlamışlar. Azərbaycan dili tatlar üçün elm, təhsil, rəsmi, inzibati və ədəbi dilə çevrilmişdir. Azərbaycanın bir çox elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri əslən tat mənşəli olub, məhz Azərbaycan ədəbi dilinin sayəsində şöhrət qazanmışlar. Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi Cəfər Cabbarlı, nakam şairimiz Mikayıl Müşfiq, görkəmli alim, akademik Məmməd Arif və başqaları mənşəcə tat olmaqla yanaşı həm də Azərbaycan xalqının doğma övladları olmuşlar.

İntensiv qarşılıqlı təmas nəticəsində tat dilinin lüğət fonduna Azərbaycan dilinin sözləri daxil olmuş və olmaqda davam edir. Nəticədə tatlar arasında ikidillik tədricən ünsiyyət normasına çevrilmişdir.

Tatların mənşəyi haqqında fikirlər müxtəlif və ziddiyyətlidir. İlk dəfə Bakıxanov belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, tatlar Sasani şahları tərəfindən Albaniyanın şimal-şərqində müdafiə sədlərinin çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq İrandan köçürülmüş ailələrdir. Xəzərin qərb sahillərində yaşayan tatlar İran şahı Şapur (309-381) dövründə Azərbaycana gəlmədirlər.

Tatların mənşəyi haqqında, onların Azərbaycanın qədim xalqlarından biri olması barədə H.Zərdabinin fikri də maraqlıdır. O, yazırdı ki, Azərbaycan ərazisinin çox hissəsində, xüsusilə Şəki və Şirvan vilayətlərində olan tatların hamısı türkləşmişlər. Bakı kəndlərinin əhalisi bu axır zamanlaracan tat dilində danışırdı. Amma onların hamısı türk dilində də danışırdılar.

Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların müxtəlif tarixi mərhələlərdə yayılma əraziləri və onların sayı haqqında dəqiq məlumat azdır. Bu sahədə ilk təşəbbüslər əsas etibarlı ilə XIX əsrə aiddir. Lakin keçən əsrdə də Azərbaycan tatlarının miqdarı haqqında məlumat o qədər də dürüst deyildir. Çünki keçən əsrə aid elmi ədəbiyyatda «tat» adı altında Cənubi Azərbaycandan yay mövsümündə Şimali Azərbaycana müvəqqəti işləməyə gələn azərbaycanlı biçinçilər də «tat» adlanırdı. Qazax qəzasında Tatlı, Tat kəndi belə yaranmışdır. Cənubi Azərbaycandan gəlmiş bu mövsümçü kəndlilər türkdilli olub, əsasən əkin, bağ-bostan işləri ilə məşğul olduğundan yarım köçəri maldar əhalidən fərqlənmək üçün tat adlandırılmışdır. Ona görə də Azərbaycanın bu bölgəsində «tat» sözü etnonim mənasında deyil, peşə, məişət tərzini bildirən termin kimi işlənmişdir.

Azərbaycanda, xüsusilə Quba və Şirvan bölgələrində tat kəndlərinin azalması hələ keçən əsrdən başlayaraq tatların dağ kəndlərindən (bəziləri tamamilə tərk edilərək) düzən rayonlara miqrasiyası və yerli azərbaycanlılarla qaynayıb - qarışması ilə də əlaqədar idi. II Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanın digər etnosları kimi, tatların çoxu da iri sənaye şəhərləri olan Bakı və Sumqayıtda, habelə Xaçmaz və Xudat rayon mərkəzlərində məskunlaşmışlar.

Tat dili hind- avropa dilləri ailəsinin İran dilləri qrupuna aiddir. Lap qədim zamanlardan müxtəlif zonalara səpələndiklərinə görə tat dilinin müxtəlif dialektik və ləhcələri yaranmışdır. Prof. A.L. Qryunberq Azərbaycan tatlarının ləhcələrini üç qrupa bölmüşdür:

1. Şimal ləhcələri (Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd, Xızı rayonunun Qızılqazma kəndi);

2. Mərkəz ləhcələri (Xızı rayonunun Ərusküş və Dağ Quşçu kəndləri);

3. Cənub ləhcələri (Abşeron, Şamaxı, İsmayılı və Lahıc kəndləri).

Bunların içində ən geniş yayılmış Qonaqkənd ləhcəsidir.

Dini mənsubiyyətinə görə tatlar üç qrupa (müsəlman, yəhudi, qriqorian tatlarına) ayrılırlar. Prof. B.Miller yazırdı ki, müsəlman tatları Abşeron, Quba, Şamaxı, Gəncə, Cavad, Salyan qəzalarında məskunlaşmışlar.

XX əsrin 60-cı illərində də dağ yəhudiləri özlərini tat hesab edirdilər. İsrailə və başqa ölkələrə mühacirətlə bağlı olaraq, onların milli mənlük şüuru dəyişilmiş və hazırda onların çoxu özlərini «dağ yəhudisi» hesab edirlər.

Məlum olduğu kimi, tat- yəhudi dialekti Dağıstan Respublikasında, o cümlədən Dərbənd, Mahaçkala, Buynak şəhərlərində daha geniş yayılmışdır. Hətta o Dağıstanda işlənən ədəbi dillərdən biridir. Yerli əhali tatların bu qrupunu «cuhud», «çuhur», yaxud dini mənsubiyyət mənasında «yəhudi» və ya «dağ yəhudiləri» adlandırırlar.

Məlum olduğu kimi, qriqorian tatları son vaxtlaradək Şamaxı rayonunun Mədrəsə qəsəbəsində və Dəvəçi rayonunun Gilvar kəndində və Xaçmaz şəhərində qalmışlar.

XIX əsrin ortalarında Şamaxıdan, 1918-ci ildə isə Zəngəzur, Qars və Van əyalətlərindən Gilvara köçmüş ermənilər kəndin yerli taddilli əhalisini erməniləşdirməyə başlamışdır. Bu proses Mədrəsə tatları arasında da getmişdir.

Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar qriqorian tatları Mədrəsə və Gilvar kəndlərini tərk etmişlər.

Tatların etnogenezi və etnik tarixinə dair yazılı mənbə və tədqiqat əsərlərindəki dolaşq, ziddiyyətli məlumat və mülahizələrə baxmayaraq, onlar Azərbaycanın qədim etnik qruplarından biri hesab olunur. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış İrandilli əhali qrupu çox sonralar tat adlanmışdır. 1500 ildən çox azərbaycanlıların qonşuluğunda davam edən birgə həyat şəraiti və qarşılıqlı təmas tatların etnik tarixində dərin iz buraxmışdır. Xüsusilə, türkdilli azərbaycanlıların əhatəsində olan həmin əhali qrupunun xeyli hissəsi tədricən assimilyasiyaya uğrayaraq azərbaycanlılaşmışdır. Müasir tatların danışq dilini saxlamış hissəsi belə, bu gün məişət və mədəniyyət cəhətdən azərbaycanlıların ayrılmaz tərkib hissəsi, onun bir parçasıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin və onun vasitəsi ilə yaranmış yazılı ədəbiyyatın köməyi sayəsində tatların mənəvi həyatı qat-qat zənginləşmişdir. Digər tərəfdən isə Azərbaycan dilində təhsil görmüş tat mənşəli ziyalılar, elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamış, ona öz töhfələrini vermişlər. Tat dilində yazılı ədəbiyyat mövcud olmadığından onun folkloru yalnız nəsildən-nəslə keçməklə yaşamışdır. Tatlar arasında, xüsusilə lahic ləhcəsində saxlanmış nağıllar, rəvayət və lətifələrdən ibarət folklor nümunələri ilk dəfə V.F. Miller tərəfindən toplanmış və 1905-ci ildə çap etdirilmişdir.

Tatların folklor nümunələrindən bir neçəsini 1928-ci ildə C.Cabbarlı prof. V.F. Millərə danışmışdır. Tatların nağıl və digər folklor nümunələrinin bir qismi də M.Hacıyev tərəfindən 1971-ci ildə çap edilmişdir.

QEYDLƏR

1. Буниятов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване. ДАН Азерб ССР, № 4, 1986
2. Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов. Л., 1963
3. Миллер В.Ф. Татские этюды . ч. I, М., 1905
4. Q.Cavadov. Azsaylı xalqlar və milli azlıqlar, B.,2002
5. M.Baharlı . Azərbaycan , B., 1993

ƏSƏDOVA Ə.A.

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN XALQ GEYİMLƏRİ

(«Kitabi Dədə Qorqud» dastanları əsasında).

(rəyçi: t.e.n.K. H. Məmmədov)

Xalq geyimləri və bəzəkləri (onun forması, rəngi, parçası və naxışları) bu və ya digər xalqın əsrlər boyu yaranmış zövqünü, mədəniyyətini əks etdirir. Odur ki, onun tədqiq edilib öyrənilməsi xalqımızın maddi mədəniyyətinin və bədii zövqünün inkişaf tarixinin öyrənilməsi deməkdir.

Azərbaycan xalq geyimləri çox qədim irsə malik olub XIX əsrin ortalarına qədər fasiləsiz inkişaf etmişdir. XVI əsrə qədər Azərbaycan ənənəvi xalq geyimləri haqqında əlimizdə konkret heç bir nümunə yoxdur. Odur ki, daha erkən orta əsr Azərbaycan geyim və bəzəklərini öyrənmək üçün əsas vəsaitlərdən – arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış geyim hissələrinin qalıqlarından və xarici səyyahların gündəliklərindəki faktlardan istifadə edərək o dövrün geyimləri barədə fikir söyləmək olar. Bunların üzərinə ən möhtəşəm mənəvi mədəniyyət salnaməmiz olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarını əvəzolunmaz bir mənbə kimi əlavə etmək olar. Təsadüfi deyildir ki, erkən orta əsrlərə aid geyim və bəzəklərin adları yazılı şəkildə ilk dəfə məhz bu dastanda çəkilmişdir. Dastanda

geyimlərin bədii dekorativ xüsusiyyətləri, fəlsəfi duyumu, material seçimi, etnoqrafik məzmunu , hətta gigiyenik tələbləri belə təsvir edilmişdir.

Sözü gedən dastan qədim və erkən orta əsrlər dövrünün geyimlərinin dolğun təsvirini verməklə eyni zamanda XIX və XX əsrlərin xalq geyimlərinin əsas element və ünsürlərinin irsiliyinin müəyyən edilməsi üçün də tarixi sənəd rolunun oynayır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, qədim və orta əsrlərdə geyim tərzləri çox nadir hallarda və çox böyük tarixi hadisələrdən sonra dəyişilirdi. Lakin hər bir yeni geyim təzi ən azı bir neçə əsr davam edirdi (1,s.12).

«Kitabi Dədə Qorqud » dastanlarında ümumiyyətlə geyimə «don-ton» deyilir. Bu söz geyimin hansısa bir növünü yox , onun ümumi funksiyasını «yalıncığı tonatmaq» , «qaf-tan geyirib tonatmaq»-geyindirmək funksiyasını ifadə etmişdir. Bu məqamla , XVIII-XIX-cu əsrlərdə bir çox türk xalqlarında əsas ənənəvi geyim formasının don adlandırılması arasında tarixi bir ünsiyyət vardır.(türkmənlərdə donun pambıqdan tikilən əsas geyim-xalat olması, Anadolu türklərində alt kişi bel geyiminin , Bakıda isə arxalığın don adlandırılması və s.).(2,s.154).

Dastanda təsvir edilmiş orta əsr geyimlərini qəbul edilmiş ümumi ölçülərə uyğun olaraq kişi və qadın geyimlərinə bölmək, dəqiq bölgü aparmaq mümkün deyildir. Bu hər şeydən əvvəl, orta əsrlərdə qadın və kişilərin eyni geyim növlərindən istifadə etməsindən irəli gəlir.

Dastanda alt kişi və qadın geyimləri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Abidədə adı çəkilən üst geyim növü qədim dövrlərdə yaranmış, göndən tikilmiş geyim olan kömləkdir.

Kömlək-gönləgin ilk öncə bədəni fiziki təsirlərdən qorumaq funksiyasını daşdığındandır ki, sonrakı dövrlərdə «onun gönü qalıdır, ona heç nə təsir etməz» söz məsəli yaranmışdır. Sözü gedən abidədəki kömlək isə artıq təkmilləşmiş, təzə pambıq parçadan («əski panbuq bez olmaz» (3,s.31)) tikilmiş kömləkdir. Yeynəgin öz kömləgindən yelkən hazırlaması onun materialının təkcə pambıqdan deyil, hətta ipək və ya kətan parçadan olmasını söyləməyə əsas verir. Çünki pambıq parça yelkən üçün yaraya bilməzdi. Mənbələr də romalıların kətan köynəyi ilk dəfə hunlarda gördüklərindən məlumat verirlər (4,s.60).

Kömləkdən sonra istifadə olunan geyim, dastanda adı çox tez-tez çəkilən qaftandır. Dastandakı ayrı-ayrı epizodlar – əsirlikdən döənə Beyrəgin bacılarından «köhnə qaftanız varsa geyəyim, düğünə varayım»(3.s.62), deyib istəməsi, Banıçəyin «qara geyib ,ağ qaftanın çıxardı» (3.s.58) və s. bu kimi ifadələr sübut edir ki, onu həm kişi , həm də qadınlar geymişlər. Dastanda hələ V-ci əsrdə hunların geyimi olmuş və sonradan rumlular və çinlilər tərəfindən qəbul edilmiş (5,s.47) qaftanın biçim konstruksiyası,hazırlandığı material, hətta bu geyim tipinin adının etimologiyasının açılışı haqqında da qiymətli məlumatlar əldə etmək mümkündür. Məsələn: «Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə, yenümlə alca qanım silməyincə» (3,s.38) , «Banıçəyək qırmızı qaftanın geydi , əllərin yeninə çəkdi. görünməsin deyi oyuna girdi» (3,s.65) və s. bu kimi sətirlərdən aydın olur ki ,qaftanın qolu (yəni yeni) əllərin üstünü örtəcək qədər uzun olmuşdur. «Kitabi Dədə Qorqud» oğuzları qaftanın əsasən üç rəngindən istifadə etmişlər. Belə ki, adi günlərdə ağ qaftan geyinmiş

oğuzlar, el oba üçün «qara gəlmiş» yas günlərində hüzn əlaməti olaraq ağ çıxarıb qara qaftan geyinirlər. Qələbə və toy günlərində isə qırmızı qaftana üstünlük verilmişdir. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri odur ki, dastanda al rəng «qırmızı» və «qızıl» formalarında işlədilmişdir. Bu gün də türk dilində qızıl sözü qırmızı mənasında işlədilir. Lakin dastanda al rəngin məhz qırmızı formasında işlədilməsi Kitabı Dədə Qorqud oğuzlarının Arrandan VII-IX-cu əsrlərdə ixrac olunan təbii boyaq maddəsi qırmızıdan istifadə etdiklərini bir daha sübut edir (6,s.151.). Bu fakt, ərəb müəllifi Əl-İstəxrinin «Kitab məsalik və əl- məmalik» adlı əsərində «Bərdədən hind ölkələrinə və başqa yerlərə ixrac olunan qırmız və bu rəngin alındığı qırmız böcəyi» (7,s.115) haqqında verdiyi məlumatların səhihliyini bir daha təsdiq edir. Qaftanın köhnəliyi, zəifliyi onu geyinən şəxsini,(mənbədə bir qayda olaraq kafirlər məhz belə qaftanlarda təqdim olunmuşdurlar) gücsüzlüyünü ifadə edir. Qaftanın yaxası boğaz altından bağlı saxlanardı , yalnız faciə zamanı onun yaxasını dartıb cıradılar.

Çiyin geyimi olan qaftan son dövrlərdə çiyin və bel geyim növlərinə bölünərək qofta-tuman adlandırılmışdır. «Kitabı Dədə Qorqud» oğuzlarının kişili- qadınli istifadə etdikləri əsas geyim tipi olan qaftan uzun tarixi dövr ərzində öz üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır ki , çox-çox sonralar şifahi xalq ədəbiyatında «naxışda mənim olsun, qofta tumanım olsun» deyimi yaranmışdır.

Cübbə bəhs olunan abidədə adı çox tez-tez çəkilən üst geyim növüdür.Cübbə bir qayda olaraq cübbə-don və cübbə-çuxa kimi verilmişdir. Bu, zənnimizcə ya cübbə və çuxanın oxşar formada olmaları ilə əlaqədardır (Çünki dastanda eyni

formalı geyimlərin üst-üstə geyilməsinin əlaməti kimi çox tez-tez «qırq cübbə bürünüb» ifadəsinə rast gəlinir), ya da onların qədim və erkən orta əsrlərdə eyni geyim kompleksini təşkil etməsi ilə bağlıdır (Banıçığək «cübbəsilə çuxasilə Beyrəgin ayağına düşdi», (3 ,s.65)).

Hünər göstərmiş igidlərə çiyini quşlu cübbələrin hədiyyə edilməsi, Burla xatının samur xəzindən olan cübbəsinin yüksək keyfiyyətinin xüsusi qeyd olunması cübbənin məhz ali təbəqənin geydiyi ən qiymətli geyim növü oldüğünü söyləməyə imkan verir.

Dastanda cübbənin əsas ölçü xüsusiyyətləri, elə şairanə və dəqiqliklə təsvir edilmişdir ki, «gen ətəginə, dar qoltuğuna sığınmağa gəlmişəm» ifadəsi sonralar xalq arasında məsəl kimi işlədilmişdir. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, cübbə adətən yun, ipək və s. parçadan tikilmiş, içərisinə astar çəkilmişdir. Erkən orta əsrlərdə cübbəni bəzən xəzdən tikdikdə üzərinə ipək çəkilir, parçadan tikildikdə isə tikiş kənarlarına xəz qoyulurdu (8,s.172). Boyu uzun Burla xatunun xüsusilə fərqləndirilən samur xəzindən olan cübbəsi buna misal ola bilər. Cübbə biçim elementlərinə görə kürək, döş, əmək, qoltuqaltı və qoldan ibarətdir. Yaxasının formasına görə cübbələr düzyaxa, aşırma, döşüaçıq biçilib tikilirdi. Geyinilən zaman cübbənin belinə çox vaxt qurşaq və yaxud kəmərlər bağlanırdı (9,s.162). Qeyd olunan əlamətlər qalmaqlla, cübbə XIX əsrdə ümumxalq geyim səciyyəsinə itirmiş və yalnız ruhani zümrələrin istifadə etdikləri geyim tipinə çevrilmişdir (10,s.157).

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq XX əsrə qədər isti üst çiyin geyimi kimi kürkdən geniş istifadə olunmuşdur. «Kitabi

Dədə Qorqud» da igidin nəhəngliyi onun kürkünün hazırlanmasına sərf olunmuş materialın qədəri ilə ifadə olunmuşdur. Ən bəlli, qolu zorlu oğuz igidləri «altmış ərəkəc dərisindən tikilmiş kürk» geyinirdilər. Uzun əsrlər boyu oğuzların ənənəvi geyimləri içərisində öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamış kürkün tarix etibarilə ən qədim və dəqiq yazılı təsviri məhz sözü gedən abidədən əldə edilir : kürk bir qayda olaraq qoyun dərisindən yunu içəriyə doğru olmaqla tikilmiş, ətəyi topuğa qədər uzun olmaqla hazırlanırdı. XIX əsrdə Azərbaycanda (Şirvanda) geniş yayılmış kaval deyilən kürk növü ,güman ki, təsviri yuxarıda verilmiş kürkün nisbətən müasir formasıdır , çünki geymə kürkün hazırlanmasına 4-5qoyun dərisi kifayət etdiyi halda məhz kaval kürkə 9-10 qoyun dərisi tələb olunurdu və dastanda deyildiyi kimi qolları biləyə doğru daralmış vəziyyətdə ətəyə qədər uzanırdı (10,s.157).

Yapıncı dastanda «kəpənək» kimi qeyd olunmuşdur: Qanturalı aslanla döyüşərkən «qoluna kəpənək dolayır» (3,s.89), «Qaraca çoban kəpənəkini yandırır qurumsı etdi və yarasına basdı» (3,s.44) , Qazanın oğlu Uruz «qıl kəpənək boyuncuğun sürər» deyər şikayətlənir (3,s.75). Yapıncı peşə səciyyəli geyim tipi olub, maldarlıqla məşğul olan əhali arasında geniş yayılmışdır. Həm qışda, həm də yayda çobanlar tərəfindən xüsusi geyim və yeri gəldikdə yorğan- döşək kimi istifadə edilmişdir. Yapıncını həllaclar keçədən hazırlayırdılar. Yağmurlu soyuq havada çöl təsərrüfat işlərini görmək üçün əlverişli geyim növü olduğundan yapıncı son vaxtlaradək qalırdı(11,s.78). XIX əsrdə Azərbaycanda onun knyazı , saçaqlı, saçaqsız və çoban yapıncısı kimi növləri olub (10 , s.157). «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında özünə yer almış

yapıncı XIX əsrdə Qafqaz xalqlarının elat geyimləri arasında öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı. Dağıstan tərəkəmələri arasında yapıncının adi- saçaqsız növü geniş yayılmışdı (12,s.91).

Kürk və yapıncının eyni funksiya daşımalarına baxmayaraq, onlardan müxtəlif təbəqələrin istifadə etməsi oğuzlar arasındakı sosial bərabərsizliyi çox aydın ifadə etmişdir. Belə ki, kəpənək aşağı sosial zümrədən olan Qaraca Çobanın geyimi kimi təqdim olunduğu halda, oğuz əsilzadələri bir qayda olaraq yalnız əsir düşən zaman, yəni cəmiyyətdəki nüfuzunu itirən zaman «qıl kəpənək» də təsvir olunurlar. Ali zümrədən olan oğuzlar isə adətən kürk geyinirdilər.

Kitabi Dədə Qorqud dastanlarında öz əksini tapmış kişi bel geyimləri içərisində şalvar mühüm yer tutur. Oğuz igidlərinə şücaət və hünərinə görə hədiyyə olaraq verilən geyimlər arasında şalvar da qeyd edilmişdir. «Qazanın qızın ərliqlə alan Qaragünə oğlu Qanturalının məhz «al məxmuri şalvarı» (3, s.49) ilə nişan verilməsi oğuzların şalvarın hansı rənginə və hansı materialdan tikilməsinə üstünlük verdiklərin açıq göstərir.

Orta əsr kişi bel geyimlərinin komponentlərindən biri olan qurşağın adı dastanda çox tez-tez çəkilir. Qurşağın bel bağı funksiyası ilə yanaşı, həm də yeri gəldikdə bədənin müəyyən hissəsini örtmək məqsədinə də xidmət etdiyi məlum olur (8,s.172). «Qanlı Qoca oğlu Qanturalı» boyunda Qanturalının anadangəlmə soyundyrylması əmr edilərkən o «altunlu incə kətan bezin belinə sarır». (3,s.13). Dastanda çox zaman qurşaq qurqurma əlaməti ilə də təqdim edilmişdir. Mütəxəssislər bunu «qurama» kimi tərcümə edirlər. Bu ola bilsin ki, diaqonal boyunca kəsilmiş zolaqlardan calanaraq

qurama qurşaq düzəldilməsini ifadə etmişdir. Bu üsul qurşağın daha möhkəm olmasına xidmət etmişdir. Düz parçadan qurama düzəldilərsə onda praktik cəhətdən dartılma əldə edilməz və tikiş yerləri tez sökülə bilərdi, qurşaq isə dartılaraq belə sarınmalı idi. (8, s. 172).

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanında orta əsr baş geyimləri haqqında da dəyərli məlumatlar vardır. Kişi baş geyimlərindən çalma, sarıq, börk, külahın adları çəkilir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz baş geyimləri ərəb təsirini daha çox özündə əks etdirən geyim komponenti kimi çıxış etmişdir. Mingəçevirdən tapılmış, e.ə. IV-III əsrlərə aid olan tunc möhür üzərindəki rəsm əlində çomaq və başında papağın olması Azərbaycanda baş geyimlərinin çox-çox qədim köklərə malik olduğunu sübut etmiş bir faktır (13, s. 104). Ərəb işğallarından sonra maddi mədəniyyət nümunələri olan geyimlərdə çox böyük dəyişikliklər olmuşdur. Dastanın əsas kişi baş geyimi kimi təqdim etdiyi çalma şübhəsiz islamla bağlıdır. (2, s. 166). Çalma mətnində çox yerdə sarıq kimi verilmişdir ki, bu da onun düzəldilmə qaydasını, yəni başa sarınaraq hazırlanmasını ifadə etmişdir. Dədə Qorqud oğuzlarının ağır günlərdə - oğul və yaxud bəlli, sayılıb-seçilən igidlər itirəndə öz sarıqlarını başlarından alıb yerə çırpmaları bu gün xalq arasında «papağını qabağına qoy fikirləş» kimi nəsihətəməz deyimdə öz izini qoymuşdur. Ərəblər dövründə çalmanın qabağına aypara, XVI əsrdən isə lələk taxılmasına (1, s. 29) baxmayaraq dastanda oğuzların çalmalarına bəzək kimi nə taxdıqlarından məlumat yoxdur.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanında adı getmiş digər baş geyim növü börkdür. «Bürümək», «bürük» sözündən əmələ

gələn börk dəridən, göndən tikilirdi. Azərbaycan milli geyimlərində börkün müxtəlif formalarına rast gəlsək də, onun ilkin formaları eradan əvvəllərdən başlayaraq üçbucaq formalı göndən tikilib. Bu üçbucağın oturacağı paralel olaraq köbə əmələ gətirməklə üstə qatlanıb üçbucaq şəklində başa bürünərək katetlər bir-birinə tikilib. Beləliklə üçbucağın təpəsi şiş uclu qalıb (8,s.174). Börk ümumiyyətlə türk xalqları arasında geniş yayılmış baş geyiminin ilk formalarındandır. Kuznetsk alatausunda yaşayan şorslarda « poruk» bezdən tikilən şapkadır, (14, s.206) , türkmənlərdə «borok» daxili karkası olan hündür qadın baş geyimidir (15 ,s.305). Güney azərbaycanlıları arasında börk tikildiyi materialdan və formasından asılı olmayaraq kişi baş geyimidir. Başına börk qoymuş Qaraca Çobanın istehza ilə qeyd etdiyi kafirin başındakı tuğulğa orta əsrlərdə baş geyimlərinin bir elementi olmuşdur. O,tuğulba adlanan bitkidən hazırlanaraq «sultan» kimi baş geyiminə taxılır və rütbə , dərəcə bildirirdi (1,s.17).

Dastanda orta əsrlərdə istifadə edilmiş digər baş geyimi kimi külahın da adı çəkilməmişdir. «60 ərəkəc dərisindən kurk eyləsə topuqlarını örtməyən , 6 ərəkəc dərisindən külah etsə, qulaqlarını örtməyən» (3, s.49) sətirlərindən aydın olur ki, külah xəzdən tikilən baş geyimi olmaqla, əsas xüsusiyyəti həcmcə iri olub qulaqları örtməsidir.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanında xalq geyimləri ilə bağlı mübahisə doğuran və çox maraqlı məqamlardan biri də oğuz elində dörd igidin – Qanturalı, Qaraçəkir, Qırqqınıq və Beyrəyin «üzü niqablı» gəzməsidir. Bəzi tədqiqatçılar bunu (8,s.173) həmin oğuz gənclərinin öz ərənliyi, igidliyi ilə digərlərindən fərqlənmələri üçün bir nişan kimi qiymətləndirir,

digərləri onların gözəl üzünü gizlətmək məqsədi ilə əlaqələndirib magik xarakter daşdığıını (16,s. 30)göstərirlər.

Dastanda adətən, üzü açıq gəzən oğuz qadınlarının, yeri gəldikdə yaşmaqqlanması istisna edilməmişdir. Mənbədəki »Baniçiçək yaşmaqqlandı», «ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görmədi « ifadələri abır-həya, ağsaqqala hörmət əlaməti olaraq və müəyyən (məsələn Qazılıq dağına) kultrlara dini inanc-la bağlı olaraq müəyyən şəraitlərdə oğuz qız-gəlinlərinin yaşmaqqlanmasını xəbər verir.

Dastanda ayaq geyimləri haqqında məlumat nisbətən azdır. Müqəddimədəki «ayağım başmaq görmədi» (3,s.33) ifadəsinin qadının dilindən deyilməsinə baxmayaraq və orta əsrlərdə qadın və kişi geyimlərinin eyni olması, çox cüzi fərqlənməsini nəzərə alaraq başmaqqlın kişilərə məxsus ayaq geyimi olduğunu da söyləyə bilərik..Onlar ölçü və bəzək elementləri ilə fərqlənirdilər. «Qazılıq qoca oğlu Yegnək «boyunda kafirin əynində «qara saqrı soqman»dan bəhs edilmişdir ki , bu,izahlı mətndə «qara inək dərisindən tikilmiş çəkmə» kimi təqdim olunur. Mingəçevirin katakomba qəbirlərindən tapılmış skeletin ayağındaqqlı ayaq geyimi də göndəndir (17 ,s.35)

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında bəzəklər haqqında məlumat çox azdır. «Kübə» (sırğa) və üzükdən başqa heç bir bəzək elementindən bəhs edilmir. Yeynəgin oğuz gəncələri arasında «qulağı altun kübəli» kimi nişan verilməsi, Beyrəgin Baniçiçəyin barmaqqlına öz barmaqqlından üzük çıxarıb taxması (3, s.55) erkən orta əsrlərdə kişi və qadın bəzək əşyalarının da çox fərqlənmədiyini söyləməyə əsas verir. Əsas qadın bəzəyi kimi qəbul edilən sırğanın kişilər tərəfindən də istifadə edildiyini arxeoloji tapıntılar da sübut edir(18,s.,14). Peterburqda Ermi-

tajda saxlanılan və dastanla səsleşən tarixi dövrün-alban mədəniyyətinin nümunəsi hesab edilən tunc gül qabının üstündəki atının qulağında sırğa vardır. Alban mədəniyyətinin məşhur tədqiqatçısı Trever bu təsvirin alban hökmdarı Cavanşirə məxsus olduğunu iddia edir (19,s.290). Kişilərin qulağına sırğa taxması qaydasının XVI əsrdə də qaldığını Antoni Cenkinsonun Şirvanda olarkən Abdulla xanın qulağında «əl içi boyda sırğanın uclarına böyük qiyməti olan 2 yaqut qoyulması» haqqındakı qeydləri də sübut edir.

Azərbaycan geyimləri çox böyük və zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu yolda müəyyən tərəqqi və tənəzzül dövrləri keçirməsinə baxmayaraq maddi mədəniyyətin, xalqımızın həyat şəraiti və məişəti ilə daha sıx əlaqədə olan bu sahəsinin tədqiq olunması bütövlükdə tariximizin tədqiq olunmasına əsl köməkdir. Xüsusən də uzaq orta əsrlərdə istifadə olunmuş geyim və bəzəklərin öyrənilib tədqiq edilməsi işində möhtəşəm tarixi salnaməmiz olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının mənbə kimi rolu əvəzolunmazdır.

QEYDLƏR

1. Əfəndi R. Dünyamalyeva S. Azərbaycan geyimləri. B.,1997
2. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев. Б.,1964
3. Kitabi Dədə Qorqud. B.,1988
4. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (islamdan əvvəl və islam dövrü) B.,1993
5. Гумилев Л.Открытие хазарии. М.,1966

6. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-X əsrlərdə. B.,1989
7. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B.,1988
8. Kitabı Dədə Qorqud-1300.B.,1999
9. Səlimov T.Şağani. İzahlı etnoqrafiya lüğəti. B.,1996
10. Həvilov H.Azərbaycan etnoqrafiyası. B.,1991
11. Mustafayev A. Şirvanın maddi mədəniyyəti. B.,1977
12. Гаджиев С. Дагестанские терекеменцы XIX-XXвв.. М.,1990
13. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi .V buraxılış, B.,1985
14. Л.П.Потапов. Шорсы народы Сибири. М.-Л.,1956
15. Древние черты в формах головных уборов Средней Азии. СЭС, Труды Института Этнографии, М.,1954
16. Жирьмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М.,1960
17. Материальная культура Азербайджана. III т.,Б.,1953
18. Rəcəbova B. Orta əsrlər Azərbaycan qadın bəzəkləri. B.,2000
19. Тревер.К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. –VII в.н.э. Л., 1959

II. AZƏRBAYCAN DİASPORU

НОВРУЗОВА Г.Т.

УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ РОССИИ.

Участие азербайджанской диаспоры в общественно-политической и культурной жизни России очевидно: участие в выборах Президента Российской Федерации, выборах в Государственную Думу, проведение научно-практических конференций, выступления деятелей культуры и искусства Азербайджана, организация «круглых столов» по горячим проблемам, представляющих обоюдный интерес для России и Азербайджана.

«Постсоветское пространство: межнациональные отношения и права человека на примере Азербайджанской республики» - под таким названием прошла в марте месяце 1999 года международная научно-практическая конференция. Конференция была организована русским географическим обществом, Санкт-Петербургской организацией Союза писателей России, Санкт-Петербургской государст-

венной академией культуры, Академией наук Азербайджанской республики, культурным центром "Азербайджан" под эгидой почетного консульства Азербайджанской Республики в Санкт-Петербурге и Ленинградской области.

Рассматриваемые на конференции вопросы затрагивали самые болезненные для современного общества проблемы, сложившиеся после развала СССР и «разъезда» союзных республик по «независимым» квартирам. Это -межнациональные конфликты, образование новой категории населения-мигрантов, беженцев и вынужденных переселенцев, вопросы взаимоотношений между диаспорами и многое другое.

Участникам конференции хотелось привлечь внимание к существующей на сегодняшний день в России ситуации с мигрантами. Существующая дискриминационная практика препятствует интеграции беженцев и экономических мигрантов в городскую общность, способствуя усилению неравенства и распространению неправовых форм регулирования общественных процессов.

Притеснение "лиц кавказской национальности" проводится в общегосударственном масштабе. Во многих городах и регионах на уровне местного законодательства издаются дискриминационные правовые акты в отношении кавказцев. В Петербурге ситуация в этом вопросе относительно приемлемая. Правовое пространство Москвы и Московской области значительно более дискриминационно в отношении "кавказцев".

Абсурдность ситуации состоит в несправедливом и нерациональном отношении властей к мигрантам. Мигранты сегодня активно включены в российскую экономику.

Они формируют новые экономические ниши и развивают уже существующие, обеспечивая денежные вливания в региональные бюджеты.

В 90-е годы в России начал развиваться этнический бизнес. Та или другая этническая группа старалась овладеть монопольным владением того или иного товара на рынке. В частности, азербайджанские мигранты-предприниматели предстали монополистами продовольственных рынков крупных городов России. Они создают здоровую рыночную конкуренцию, часто формируя на рынке цены ниже тех, которые предлагают местные предприниматели. Тем не менее, вместо того чтобы строить отношения с мигрантами на взаимовыгодной основе, поддерживать их, люди, наделенные властью, стараются использовать мигрантов в целях личного обогащения. Их активно вовлекают в отношения коррупции, всеми способами вытесняют в нелегальный сектор социальной и экономической жизни общества, заставляя их становиться преступниками. В целом же нелегальный сектор получает название «мафия».

Одной из задач, которую поставили перед собой участники конференции - убедить власти видеть в мигрантах не только источник новых проблем, но стремиться к проведению политики, получившей в мире название "миграция для модернизации": разрабатывать стратегию сотрудничества с мигрантами в целях экономического развития регионов и отдельных отраслей производства (1).

В марте 2000 года Конгресс азербайджанских общин РФ поддержал на выборах президента России кандидатуру Владимира Путина. Соответствующая резолюция была

принята на состоявшемся в Москве съезде Конгресса, в котором приняли участие наиболее влиятельные представители азербайджанской диаспоры из 30 регионов России. На съезде Конгресса азербайджанских общин в качестве почетного гостя присутствовал один из лидеров движения "Единство" Александр Гулов (2).

12 мая 2000 года в «Президент-Отеле» была проведена первая Международная Конференция азербайджанской общественности России, организованной Федеральной национально-культурной автономией азербайджанцев России «АзерРос».

Конференция «Россия и Азербайджан: история и современность» собрала известных ученых, таких как академик Тофик Кочарли, академик Чингиз Гусейнов, писатель Абдулла Гусейнов; чл.- корр. Российской Академии образования, доктор педагогических наук К.Салимова, Керим Керимов. С Российской стороны в работе конференции приняли участие заместитель руководителя Департамента межрегионального взаимодействия Министерства РФ по делам национальностей и федеративным отношениям О.А.Савченко, профессор Ульяновского государственного университета Н.Б.Шмелева и др. (3).

В марте 2001 года в редакции газеты «Азербайджанцы России» был проведен круглый стол на тему: «Карабахский узел: поиски путей урегулирования конфликта». Круглый стол собрал авторитетных российских конфликтологов и политологов и азербайджанских ученых. В дискуссии участвовали: Гандилов Тофиг Миртагиевич – доктор юридических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института государства и права РАН ; Дашдами-

ров Афранд Фирудин оглы – доктор философских наук, профессор; Мамедов Раджаб Муслимович - кандидат исторических наук, политолог, обозреватель газеты «Азербайджанцы России»; Мамедов Ильгар – кандидат медицинских наук, докторант РГМУ; Садыков Союн Касумович - председатель ФРНКА «АЗЕРРОС»; Губогло Михаил Николаевич – доктор исторических наук, зам. Директора Института этнологии и антропологии РАН, руководитель Центра исследований межнациональных проблем; Мацнев Андрей Алексеевич - доктор исторических наук, профессор, заместитель заведующего кафедрой национальных и федеративных отношений РАГС при президенте Российской Федерации; Попов Аркадий Алексеевич – политолог, специалист в области межнациональных отношений и конфликтов; Фурман Дмитрий Ефимович – политолог, профессор, главный научный сотрудник Института Европы РАН и др.

Все участники дискуссии выступают за справедливое урегулирование карабахского конфликта для обеспечения прочного мира и подлинной безопасности в регионе. Но каждый из участников дискуссии видит это решение по-своему. Например, Дмитрий Фурман считает, что « Таким решением был бы полный отказ Баку от суверенитета над всеми районами Нагорного Карабаха, кроме Шушинского, в обмен на передачу Азербайджану коридора, который соединил бы основную часть Азербайджана с Нахичеванью и проходил по землям, из которых армяне изгнали азербайджанцев. Я отлично понимаю, что этот план - лишь минимально справедливый (но полной справедливости вообще установить невозможно) и «еще» минимальнее реалистич-

ный.... Основные контуры мирного урегулирования должны быть определены не на официальных переговорах. Они должны определяться самими азербайджанским и армянским обществами. В этом отношении мне кажется очень позитивным явлением опубликование в Баку проектов мирного урегулирования и проведения социологического опроса по этим проектам и плану обмена территориями».

Проф. А. Дашдамиров подчеркнул, что «основные принципы мирного урегулирования карабахского конфликта должны быть восприняты, самим обществом путем глубокого переосмысления их взаимоотношений, переоценки существующего положения вокруг конфликта. Однако до тех пор, пока в Армении продолжают считать противозаконные решения о присоединении НКАО к Армении «безукоризненными с правовой точки зрения», диалог между сторонами конфликта не может быть сколько-нибудь конструктивным» (4).

12 октября 2001 года, накануне десятой годовщины государственной независимости Азербайджанской Республики в Малом зале Государственной Думы Российской Федерации прошла научно-практическая конференция «Россия-Азербайджан: десять лет сотрудничества». Организаторами конференции стали депутатская группа Государственной Думы РФ по связям с парламентом Азербайджана и Федеральная национально-культурная автономия азербайджанцев России. На конференции выступили А.Г.Чехов - заместитель председателя Комитета Государственной Думы по делам Содружества Независимых Государств и связям с соотечественниками; Р.С.Гринберг – заместитель директора Института международных экономических и политических

исследований РАН, доктор экономических наук; И.Б. Гасанов-кандидат политических наук; Р.М.Мамедов – кандидат экономических наук (5).

22 апреля 2002 года в Москве состоялась научно-практическая конференция на тему «Российско-азербайджанские отношения: возможности и перспективы», организованная Российской Академией государственной службы при Президенте Российской Федерации и Всероссийским Азербайджанским Конгрессом. Конференция, посвященная десятилетию подписания протокола об установлении дипломатических отношений между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой, работала под председательством академика Национальной Академии Наук Азербайджана Афранда Дашдамирова и заведующего кафедрой внешней политики России Российской Академии государственной службы при Президенте РФ профессора Вячеслава Михайлова. Участникам конференции направил приветствие Министр иностранных дел Азербайджанской Республики Виляят Гулиев. На конференции выступили ректор-президент РАГС Валерий Егоров, Чрезвычайный и Полномочный Посол АР в РФ Рамиз Ризаев, Президент общества дружбы с Азербайджаном, Герой Социалистического Труда Николай Байбаков, руководитель Ассамблеи народов России Рамазан Абдулатипов, Президент ВАК М.Д. Алиев и другие. В обсуждении итогов истекшего десятилетия, путей дальнейшего развития российско-азербайджанских отношений приняли участие известные российские и азербайджанские ученые, политологи, дипломаты и общественные деятели (6).

26 ноября 2002 года было подписано Соглашение между Всероссийским Азербайджанским Конгрессом и Ассамблеей народов России о сотрудничестве и совместной деятельности.

Ассамблея народов России – крупнейшая российская общественная организация, объединяющая представителей практически всех национальностей страны, ее структуры успешно функционируют во всех регионах РФ.

Подписанное Соглашение предусматривает совместную деятельность и взаимную поддержку ВАК и Ассамблеи по многим направлениям общественной жизни, в том числе в области защиты прав и свобод человека и гражданина, предупреждения межнациональных конфликтов средствами и методами диалога, проведения просветительской и информационной деятельности, противодействия пропаганде межнациональной розни.

Соглашение подписали Президент ВАК МамедБагир Джавадович Алиев и руководитель Ассамблеи народов России Рамазан Гаджимурадович Абдулатипов.

В своем выступлении Р.Г.Абдулатипов высоко оценил деятельность азербайджанской общины. В частности он сказал: «Азербайджанская община в России – это одна из крупных общин. Споры идут разные- сколько азербайджанцев в России? Я считаю, что это может быть по численности третья или четвертая община во всей современной Российской Федерации. И, кроме того, это община, которая вносит огромный вклад в развитие нашей экономики, нашей торговли, нашей культуры, нашей науки, Во всех отраслях есть азербайджанцы, хотя зачастую видят почему – то только на

рынке. Они на самом деле есть везде, ни одна сфера не развивается без участия российских азербайджанцев».

На церемонии подписания двухсторонних Соглашений присутствовали видные государственные и общественные деятели Российской Федерации: депутаты Государственной Думы А. Аслаханов, Х. Гамзатова; члены Совета Федерации В.Т.Кадохов, М.Умаханов; консультант департамента регионального развития Правительства РФ А.В. Поздняков; начальник отдела по связям с общественными организациями Правительства РФ С.О.Шихлинский; ответственные работники Министерства экономического развития Правительства РФ и мэрии г.Москвы, руководители национальных общественных организации, видные представители азербайджанской диаспоры и другие (7) .

Одновременно было подписано Соглашение о сотрудничестве между ВАК и обществом «Дружбы с Азербайджаном».

Общество «Дружбы с Азербайджаном» – единственная в России общественная организация, основной целью которой является содействие развитию отношений дружбы и сотрудничества между Россией и Азербайджаном.

Соглашение с обществом «Дружбы с Азербайджаном» создает дополнительные возможности для активизации деятельности ВАК по содействию и развитию российско-азербайджанских связей в области науки, культуры, общественной деятельности.

Соглашение подписали Президент ВАК М.Д.Алиев и Председатель общества «Дружбы с Азербайджаном» Николай Константинович Байбаков.

11 декабря 2002 года в Колонном зале Дома Союзов состоялся концерт мастеров искусств России и Азербайджана, посвящённый памяти выдающихся азербайджанских композиторов Ф. Амирова и Ниязи.

Концерт был организован Министерством культуры Российской Федерации и Министерством культуры Азербайджанской Республики.

С приветственным словом к собравшимся обратились министр культуры России М.Е. Швыдкой и министр культуры Азербайджана Полад Бюль-Бюль оглы. Затем заслуженный деятель искусств Азербайджана Ж.Г. Дозорцева рассказала о жизни и творчестве выдающихся азербайджанских композиторов Ф. Амирова и Ниязи.

Большой симфонический оркестр имени П.И. Чайковского под руководством народного артиста Азербайджана Рауфа Абдуллаева исполнил произведения великих азербайджанских композиторов. Среди них «Мугам Раст» - Ниязи и «Мугам Кюрд Офшары» Ф. Амирова (8).

4 апреля 2002 года в Исполнительном аппарате Всероссийского Азербайджанского Конгресса в Москве состоялась встреча с руководством Евразийской партии России. Лидер партии, депутат Государственной Думы, Председатель Совета межфракционного депутатского объединения «Евразия» Абдул-Вахед Ниязов и член Президиума, Исполнительный директор Конгресса Зейнал Нагдалиев обменялись информацией о деятельности своих организаций и перспективах их сотрудничества, возможности участия членов ВАК и Евразийской партии России в совместных мероприятиях. Наряду с этим, были затронуты вопросы коорди-

нации усилий этих организаций по защите гражданских прав людей, проживающих на территории РФ.

Ниязов проинформировал участников встречи о процессе партийного строительства, о ходе подготовки предстоящего съезда Евразийской партии.

Нагдалиев, в свою очередь, рассказал о проделанной Конгрессом работе, отметив, что ВАК уже имеет региональные отделения в 54-х регионах России, которые успешно функционируют. Он выразил готовность сотрудничества Конгресса с Евразийской партией, как на федеральном, так и на региональном уровнях. Стороны договорились о регулярном проведении консультаций по интересующим их вопросам (9).

Министерством Культуры Российской Федерации и Азербайджанской Республики, Федеральным Государственным Учреждением «Государственный музейно-выставочный центр «РОСИЗО» в Государственном выставочном зале «На Солянке» была представлена персональная выставка азербайджанского художника Сакита Мамедова.

Сакит Мамедов - художник с независимыми творческими суждениями и своим индивидуальным видением мира.

В 1978 году он окончил с отличием Азербайджанское Государственное Художественное Училище им. А.Азимзаде. Продолжил учёбу в 1981-1987гг. в Академии Живописи им. И.Е. Репина в Ленинграде, которую закончил с отличием.

С 1988 года он является членом Союза Художников Азербайджана. Его произведения семь раз были удостоены почётных дипломов первой степени. Их можно увидеть не только в Баку или Москве, Минске или Санкт-Петербурге, но и в Германии, Швейцарии, США, Австралии, Чехии, Ав-

стрии, Швеции, Польше, Турции, Бельгии, Венгрии и во многих других странах.

Во время участия азербайджанского художника в выставке «IV Artfair» его картины экспонировались наряду с произведениями Сальвадора Дали, Хуана Миро, Хуана Гриса, Макса Папарты.

Произведения Сакита Мамедова хранят в своих личных коллекциях Ильгам Алиев, Владимир Путин, Аббас Аббасов, Сулейман Демирель, Иосиф Кобзон, Джеймс Р. Мак-Дональд, Вольтер Свимберг, Рза Нуриев, Окан Тонан, Рафаэль Маргхиетти, Ариф Гаражов, Сандра Гарднер, Эльчин Мурадов, Фирудин Алиев, Эльчин Оруджев и другие. Его полотна украшают музеи и галереи, представлены в основном здании Совета Европы (10).

На государственном уровне были проведены юбилейные торжества знаменитого азербайджанского россиянина, известного певца, композитора народного артиста СССР Муслима Магомаева. За особые заслуги М.Магомаев Указом Президента Азербайджанской Республики был награжден орденом «Истиглал». В адрес юбиляра также поступила поздравительная телеграмма Президента Российской Федерации В.В.Путина.

Поздравить юбиляра пришли известные деятели культуры и искусства России - Александра Пахмутова, Николай Добронравов, Игорь Крутой, телеведущие Леонид Парфенов, Андрей Караулов, Андрей Малахов, Николай Дроздов, представители российской политической элиты - вице-спикер Госдумы ФС РФ Л. Слиска, председатель Конституционного суда М. Баглай, глава Торгово-промышленной па-

латы Е. Примаков, сенатор Р.Абдулатипов, заместитель министра культуры РФ Н. Дементьева, и другие.

Юбиляра приветствовала заведующая отделом гуманитарной политики Исполнительного аппарата Президента Азербайджана Фатма Абдуллазаде, которая специально прибыла в Москву для участия в юбилейном вечере.

Своеобразным живым мостом между двумя народами и культурами назвал творчество Муслима Магомаева Чрезвычайный и Полномочный Посол Азербайджанской Республики в Российской Федерации Рамиз Ризаев (11).

В рамках договоренности между Администрацией Тюменской области и Всероссийским Азербайджанским Конгрессом, достигнутой в декабре 2001 года, и продолжая добрые традиции развития связей между Конгрессом и Тюменской областью, с 3 по 6 ноября 2002 года в Тюменском Государственном театре драмы и комедии, при активном содействии Тюменского регионального отделения ВАК и Национально-культурной автономии азербайджанцев области, состоялись первые гастроли театра ВАК «ИБРУС».

Следует особо подчеркнуть, что, впервые, гастроли театра «ИБРУС» были спонсированы целым рядом компаний наших соотечественников, успешно работающих в Тюменской области: таких как ООО «Апрель-2», ООО «Алпан», ООО «Дантист», ООО «Турана», ООО «Керамзит», ООО «Кванта».

Информационная поддержка нашей культурно-просветительской акции осуществлялась СМИ Тюменской области: ГТРК «Регион-Тюмень», ТК «Ладья», студия ТРТР, радиостанция «Красная армия», парламентская газета

«Тюменские известия», газеты «Тюменская область сегодня», «Тюменский курьер», «Наше время» (12).

Администрацией Тюменской области были высказаны пожелания в адрес Конгресса о целесообразности проведения в 2003 году Дней национальной культуры, как в Тюменской области, так и в Азербайджанской Республике, обмена творческими и музыкальными коллективами.

В свою очередь, делегация ВАК, в целях увековечения памяти наших соотечественников, внесших весомый вклад в освоение природных богатств области, предложила российской стороне рассмотреть вопрос о присвоении имени первооткрывателя нефтяных и газовых месторождений Сибири, Героя Социалистического Труда, академика Салманова Ф.К. высшему учебному заведению Тюменской области или одной из школ или улиц г. Тюмени.

В Москве при поддержке Министерства культуры РФ с 29 по 31 октября 2002 года проводился конкурс исполнителей этнической музыки. Он был организован центром традиционной культуры «Согласие» при участии фольклорной комиссии Союза композиторов, а также комитета общественных и межрегиональных связей Правительства Москвы. Цель конкурса – оказать содействие талантливым исполнителям и коллективам.

Конкурс длился три дня и завершился 31 октября гала-концертом, в котором приняли участие победители.

Вечер проходил в театре «Содружество актеров» на Таганке. Звучала русская, грузинская, азербайджанская музыка. Это был настоящий, яркий праздник. Публика с интересом слушала нашего земляка, исполнявшего народную

азербайджанскую песню «Гюльоглан» под аккомпанимент трио (тар – Горхмаз Ахундов, ударник – Фарман Керимов, кеманча – Зульфия Керимова). После окончания в зале раздались громкие аплодисменты. Азербайджанская музыка нашла горячий отклик в сердцах российских слушателей.

В жюри конкурса были включены видные музыкальные деятели г. Москвы. Среди исполнителей, выбранных для участия в гала-концерте, был и наш земляк Салманов Ганимат Ашраф оглы. В первом туре он исполнил русскую народную песню "Калинка" и песню «Возлюбленная» Узеира Гаджибекова. Его выступление настолько понравилось слушателям и жюри, что он, минуя II тур, был сразу утвержден участником заключительного концерта. В результате соревнований он стал дипломантом I Всероссийского конкурса исполнителей этнической музыки. Ю. Квитковский от имени Российского Государственного военного историко-культурного центра при Правительстве Российской Федерации вручил диплом нашему соотечественнику.

Принято решение ежегодно проводить Всероссийские конкурсы этнической музыки, главная цель которых поддержать как талантливых исполнителей традиционной народной музыки, так и интересные творческие инициативы, рождающиеся в области этнической музыки (13).

11 февраля 2003 года произошло событие большого общественного значения. В торжественной обстановке состоялось подписание Соглашения о сотрудничестве Всероссийского Азербайджанского Конгресса с одним из ключевых комитетов Государственной Думы России – Комитетом по делам национальностей.

В церемонии принимали участие большая группа депутатов и ответственных работников Государственной Думы ФС РФ во главе с председателем Комитета по делам национальностей Никитиным Валентином Ивановичем.

Высокое значение мероприятия подчеркивалось участием в нем членов Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации, среди них известный политик, член Совета Федерации ФС РФ, Председатель Совета Ассамблеи народов России Рамазан Абдулатипов, представители Правительства Российской Федерации, руководители комитетов образования, культуры, межрегиональных отношений и национальной политики и департамента международных связей Правительства Москвы, а также известные ученые России и Азербайджана – директор института социологии Российской Академии наук, профессор Дробижева Л.М., Вице-президент ВАК, Академик Национальной Академии наук Азербайджана, профессор Академии госслужбы при Президенте РФ Дашдамиров А.Ф., заведующий сектором Дипломатической академии МИД РФ, доктор политических наук, профессор Полоскова Т.В., член-корреспондент РАН, главный редактор журнала «Вопросы истории» Искендеров А.А. и другие.

В мероприятии принимали участие видные представители азербайджанской общественности России – Араз Агаларов, Таир Салахов, Натик Агамиров, Алескер Тагиев, Рустам Арифджанов, Тельман Исмаилов и другие. Особую значимость мероприятию придавало участие на нем Министра иностранных дел Азербайджана Вилята Гулиева и Чрезвычайного и Полномочного Посла Азербайджанской Республики в Российской Федерации Рамиза Гасановича Ризаева.

Открыл и вел церемонию Президент Конгресса Мамед Джавадович Алиев. В своем выступлении он акцентировал внимание на том, что Всероссийский Азербайджанский Конгресс располагает большим потенциалом и способен решить любые задачи по объединению соотечественников, при необходимости адекватно и конструктивно реагировать на общественно-политические процессы в российском обществе через свои региональные отделения в 58 субъектах Российской Федерации.

Начатое сотрудничество с Комитетом по делам национальностей он обозначил как еще одну возможность для самой многочисленной диаспоры России быть полезным своей стране.

Свое выступление Председатель Комитета Государственной Думы ФС РФ Валентин Иванович Никитин начал с выражения благодарности Конгрессу азербайджанцев за проявленную инициативу в подписании соглашения. Акцентируя внимание на обширной законодательной деятельности комитета, Валентин Иванович, в то же время отметил и большой объем исполнительной деятельности, которой приходится заниматься, особенно после упразднения соответствующего министерства. В этой работе отводится особая роль работе с активом национальных общественных организаций, национально-культурных автономий, совместно с которыми организуются интересные мероприятия, и проводится экспертиза принимаемых законов в области национальной политики России.

Особую заинтересованность проявил Никитин В.И. к сотрудничеству с Всероссийским Азербайджанским Кон-

грессом, так как считает, что многомиллионная азербайджанская диаспора – это не только проблемы, которые очень утрированно подаются в средствах массовой информации, но и огромный ресурс, правильное использование которого позволит решить многие вопросы государственного обустройства России.

Выступившие на церемонии Министр иностранных дел Азербайджанской Республики Вилаят Кулиев, Посол Азербайджана в России Рамиз Ризаев, Председатель Совета Ассамблеи народов России Рамазан Абдулатипов, Заместитель председателя Комитета образования Правительства г. Москвы Юрий Горячев, Советник по национальным вопросам Председателя Государственной Думы ФС РФ Селезнева Г.Н. Любовь Олейник, Вице-президент ВАК, вице-президент Союза юристов России Алескер Тагиев, Вице-президент ВАК, Академик НАН, профессор РАГС при Президенте РФ Афранд Дашдамиров, доктор политических наук, заведующая сектором Дипломатической академии МИД РФ Татьяна Полоскова отметили значимость подписания Соглашения о сотрудничестве Всероссийского Азербайджанского Конгресса с одним из ключевых комитетов Государственной Думы России – Комитетом по делам национальностей. (14).

В преддверии избирательной кампании в российский парламент и выборов мэра Москвы 26 ноября 2003 года в штаб-квартире Всероссийского Азербайджанского Конгресса прошла встреча мэра Москвы Юрия Михайловича Лужкова с активом Конгресса – видными деятелями науки, культуры и искусства, известными предпринимателями и т.д.

Азербайджанская диаспора отметила, что московское правительство проводит стабильную, многогранную национальную политику, проявляет внимание к заботам каждого этнического сообщества столицы, в том числе к национальным объединениям азербайджанцев. В выступлениях представителей диаспоры А. Дашдамирова, Н. Агамирова, Р. Ибрагимбекова и В. Алекперова было подчеркнуто, что «Азербайджанская диаспора и в Москве, и в России, всецело поддерживает на выборах в государственную Думу партию «Единая Россия». Наши соотечественники поддерживают Вас, Юрий Михайлович, как одного из лидеров партии «Единая Россия», и, безусловно поддержат ее кандидатов в депутаты во всех российских регионах (15). Выступивший руководитель исполнительного аппарата ВАК, председатель центрального совета профсоюзов нотариусов России, советник юстиции I класса России Н. И. Агамиров отметил, что «...выпущен экстренный номер газеты «Азербайджанский Конгресс», тираж которой составил 10000 экземпляров. Этот номер выпущен в Вашу поддержку на выборах мэра столицы. Он будет широко распространен по всей Москве» (16).

Во встрече участвовали:

С российской стороны – Ю. М. Лужков, заведующий отделом межрегиональной работы и национальной политики В. В. Андрианов, заместитель начальника предвыборного штаба С. И. Зверев.

Представители азербайджанской диаспоры-

Алиев Рауф Адилевич – председатель Правления Банка ООО «Интеграл», член ЦС ВАК;

Байрамов Эльман Байрам оглы – директора ЗАО «МосАзербинзавод», вице-президент ВАК;

Гасанов Ильгар Юсубович – Президент КБ «Инст-ройбанк»;

Гулиев Эльчин Гусейнович – вице-президент АЮ «ИБГ НИКОЙЛ»;

Дамиров Эльяр Агабала оглы – председатель Совета директоров АО «Транскомплектснаб»;

Джафарли Таир Баратович – главврач клиники «Доктор Визус»;

Исмаилов Тельман Марданович – Президент холдинга «АСТ», вице-президент ВАК;

Тагиев Алескер Солтан оглы – заместитель председателя международного Совета юристов, вице-президент Союза юристов России, д.ю.н., вице-президент ВАК;

Шихлинский Субхи Османович – начальник отдела управления по связям с общественными организациями Правительства РФ и многие другие не менее именитые азербайджанцы (17).

Таким образом, активизировавшееся сотрудничество двух государств – России и Азербайджана на уровне Президентов подхвачено институтами гражданского общества, активизировало формы народной дипломатии, способствовало возникновению новых форм сотрудничества, диалога диаспорных организаций с органами законодательной и исполнительной власти Российской Федерации.

ПРИМЕЧАНИЕ

1. Невское время №50 1931 20 марта 1999 год. Ближний сосед лучше дальнего родственника.
2. Политдосье. Независимая газета 18.03.2000

3. www.azerbaijan.orc.ru. Конференция: Россия и Азербайджан: история и современность.
4. Газета Азербайджанцы России «АзерРос», ноябрь, 2001, 11(15). Научно-практическая конференция «Россия - Азербайджан: десять лет сотрудничества».
5. www.azerros.ru. Карабахский узел: поиски путей урегулирования конфликта.
6. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Новости. Научно-практическая конференция «Российско-азербайджанские отношения: возможности и перспективы».
7. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Содружество. Во имя межнационального мира и сотрудничества.
8. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Новости
9. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Новости
10. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Новости. Персональная выставка азербайджанского художника Сакита Мамедова.
11. www.rosazcongress.ru. Юбилей маэстро.
12. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Театр «Ибрус» в Тюменской области.
13. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Музыка не имеет границ.
14. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Соглашение о сотрудничестве.
15. www.rosazcongress.ru. Бюллетень Конгресса. Новости. Встреча Ю.М. Лужкова с видными деятелями азербайджанской диаспоры.
16. там же.
17. там же.

НОВРУЗОВА Г.Т.

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДИАСПОРА
РОССИИ В ИНТЕРНЕТЕ.**

Интернет - среда, где виртуально сходятся пути сотен вероисповеданий и национальностей. Российский сетевой сегмент не может быть исключением - недавно в него официально пришли азербайджанцы.

Конечно, в Рунете была представлена азербайджанская нация и раньше, но теперь она обзавелась собственным официальным форпостом.

Это- www.gosazcongress.ru – интернет-сайт Всероссийского Азербайджанского Конгресса.

www.azetnos.ru. – интернет-сайт Федеральной национально- культурной автономии азербайджанцев России.

www.Derbent - Официальный сайт города Дербента, где проживает многочисленная азербайджанская диаспора.

Azerbaijan.ru - Сайт студентов из Азербайджана, которые обучаются в московских ВУЗах (Telebelerin Gorush Yeri)

www.Azerbaijan.orc.ru, www.azeri.ru. – Азербайджанцы в России.

www.znamenitosti.az - Знаменитые азербайджанцы

Информационные ресурсы азербайджанской диаспоры в России представлены в интернет-сайтах ФНКА АЗЕРРОС и ВАК. Здесь представлена полная картина работы диаспорных организаций. Федеративная Национально-Культурная Автономия Азербайджанцев России и Всероссийский Азербайджанский Конгресс - общероссийские общественные организации, объединившие тысячи азербайджанцев, проживающих во многих регионах России. Азербайджанская диаспора представляет социальные, национально-культурные и языковые интересы граждан Российской Федерации азербайджанской национальности в федеральных органах законодательной и исполнительной власти РФ, защищает их права и свободы, организует встречи соотечественников, проживающих в разных уголках Российского государства, проводит Дни культуры Азербайджана в России и т.д.

Задачами диаспорных организаций является сохранение национальных традиций, самобытности и языка, культурного наследия азербайджанского народа, укрепление дружбы и взаимопонимания между народами Азербайджана и России.

Но, несмотря на общие задачи и цели, стоящие перед этими организациями, каждая из них выполняет их своими возможностями.

Свою Интернет-страницу www.azerros.ru на российском рунете первыми из азербайджанских диаспорных организаций в России открыла Федеративная национально-культурная автономия азербайджанцев России

АЗЕРРОС. Открытие страницы, официально зарегистрированной организации 01 октября 1999 года в Министерстве Юстиции России ФНКА АЗЕРРОС, произошло в марте 2002 года.

Здесь представлены-

* устав ФНКА, принятый на учредительном съезде 15.10.1999 и зарегистрированный в Министерстве Юстиции России 1 октября 1999 года;

* учредители и правление ФНКА «АЗЕРРОС – кто есть кто?»;

• о газете «Азербайджанцы России АЗЕРРОС»-Трибуна диаспоры;

• сведения о региональных организациях и интервью с руководителями - Регионы «Здесь учились на своих ошибках». «Автономия – не организация. Это дом. Если он конечно, он уютный и теплый». Диаспора Санкт-Петербурга «Окно с видом на прошлое»;

• заседания круглого стола по проблемам Нагорного Карабаха - «Карабахский узел: поиски путей урегулирования конфликта» с участием ученых России;

• материалы об участии делегации ФНКА на 1 съезде азербайджанцев мира 9-10 ноября 2001 года;

• информация о московской школе № 157 с этнокультурным компонентом - «Хорошо, когда мечты сбываются»;

• исследование проблем адаптации иммигрантов к условиям жизни в Москве, проводимый институтом социально-экономических проблем народонаселения

Российской Академии наук совместно с газетой «АЗЕРРОС»- АНКЕТА;

- Научные конференции, проводимые ФНКА АЗЕРРОС совместно с Институтом общественно-политических исследований и информации (ИОПИИ) АН Азербайджана «Навстречу 800-летию Н.Туси» и «Россия и Азербайджан: история и современность»;

- Материалы III съезда ФНКА АЗЕРРОС - резолюции съезда, Обращение участников III очередного съезда ФНКА АЗЕРРОС «О проблемах урегулирования Карабахского конфликта»; «О мерах по противодействию политическому экстремизму, разжиганию национальной и религиозной нетерпимости»; «О расовой дискриминации по отношению к мигрантам»;

и многое-многое другое.

Сайт Всероссийского Азербайджанского Конгресса - www.rosazcongress.ru

На первой странице сайта опубликовано обращение к соотечественникам, интервью с президентом ВАК М.Дж.Алиевым «Всероссийский Азербайджанский Конгресс - назревшая необходимость».

Интернет-страница www.rosazcongress.ru выглядит следующим образом –

Главная>>Конгресс >> Бюллетень>> Новости.

Интерес представляет “Бюллетень”. Во первых, здесь каждый из пользователей страницы знакомится с деятельностью всех комитетов ВАК, а их несколько:

- *Комитет по связям с правоохранительными органами; Центр правовой защиты (обеспечение правовой

защиты и оказание юридических консультаций по вопросам пребывания, регистрации, и т.д.; содействие в осуществлении ритуальных услуг);

*Комитет по связям со средствами информации и гуманитарным вопросам;

*Комитет по национально-культурным программам;

*Комиссия по нагорно-карабахскому конфликту;

*Комитет по связям с государственными органами и общественными организациями;

*Комитет по организационно- региональной работе;

*Молодежная организация ВАК .

Во-вторых, представлена хроника событий. Это :

- празднование дня Государственной независимости Азербайджана в Москве;

- подписание соглашений между ВАК и Ассамблеей народов России о сотрудничестве и совместной деятельности, с обществом “Дружбы с Азербайджаном”, с комитетом по делам национальностей Государственной Думы России.

- Даны официальные комментарии к Закону “О правовом положении иностранных граждан в РФ” (от 1 ноября 2002 г.), перечень документов представляемых для получения разрешения на временное проживание в РФ и перечень документо, подаваемых для получения вида на жительство.

- Информация о подписании Соглашения с ЗАО “Промышленно-страховой компанией”.

- Информация о проведении совместно с московским обществом “Оджаг” круглого стола , посвященного

кровавым событиям 20 января 1990года, Ходжалинской трагедии .

Сайт www.Azerbaucan.ru - сайт студентов из Азербайджана, которые обучаются в московских ВУЗах (Telebelerin Gorush Yeri) создан 9 апреля 2002 года. Примечательно, что сайт работает на азербайджанском языке. На сайте представлены статистическая информация о численности студентов, обучающихся в Российских и Турецких вузах, в Каирском университете, о специальностях по подготовке специалистов, о работе над новыми проектами, о партнерских отношениях с другими азербайджанскими интернет-сайтами.

Проект рассчитан на широкую русскоязычную аудиторию, проявляющую интерес к Азербайджану, его культуре, истории, связям с Россией, азербайджанцам - гражданам России.

Естественно, большую часть посетителей уже составляют и будут составлять россияне азербайджанского происхождения, жители Баку, а также, выходцы из Азербайджана, люди разных национальностей, живущие по всему миру. Уже сейчас, согласно статистике, примерно 15-20% посетителей сайта составляют жители Израиля, США и европейских стран.

2 ноября 2002 года в сети информационный ресурс Azeri.Ru - "Азербайджанцы в России".

Открытие данного сайта в Интернете обусловлено необходимостью сохранения национальной культуры, языка, традиций и обычаев азербайджанцев, волей судьбы проживающих за пределами своей Родины, в частности в Российской Федерации.

Основное направление деятельности сайта - установление единого информационного пространства, из которого наши соотечественники могли бы черпать достоверную информацию о событиях, происходящих как в России, так и в Азербайджане, а также освещение и обсуждение многих вопросов, представляющих интересы диаспоры.

Сайт AZERI.RU - Азербайджанцы в России - независимый информационный орган азербайджанской диаспоры в российской части сети Интернет.

Учредители сайта предлагают помещать публикации, статьи, различные материалы и литературные произведения на страницах сайта.

Работа сайта осуществляется на средства учредителей. Все материалы публикуются бесплатно, кроме публикаций рекламного характера.

Сайт www.azeri.ru «Азербайджанцы в России» позиционируется как независимый информационный орган азербайджанской диаспоры в российской части сети Интернет. На сайте будет вестись обсуждение общей проблемы сохранения межнационального согласия и спокойствия в Москве (в том числе и отношения с правоохранительными органами).

Проект будет поддерживаться за счет средств общественных организаций и частных лиц.

Ниже приводятся отзывы и мнения посетителей интернет - страницы диаспоры:

Спасибо! Очень удачный сайт! Такая вкусная кухня! К сожалению, мы мало знаем друг-друга! Но азербайджанская кухня теперь всегда будет моей! Суржин Иван, врач-анестезиолог.

Сайт просто замечательный, вы просто чудо какие молодцы желаю всего самого лучшего Единственное чего нет - чата и форумов. И еще, обращайтесь больше внимания на другие города РФ, ведь кроме Москвы есть еще и Питер, Новосибирск и многие другие города где живут азербайджанцы. From: lumene565@rambler.ru

Салам алейкум! Рад за вас! Хочу поздравить с этим сайтом всех нас АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, независимо от места жительства и пребывания. Главное, что мы все ЛЮБИМ наш родной АЗЕРБАЙДЖАН!!! Желаю вам и в будущем таких больших успехов. С уважением Rahim N.Aliyev

Салам всем !!! Спасибо Вам создателям этого сайта.Благодаря вам,можно знать о жизни Российских Азербайджанцев!!! (Успехов вам удачи!) Rovshan!

Уважаемые учредители! Совершенно случайно попал на ваш сайт и буквально "завис" в нем. Очень много интересной (во всяком случае для меня) информации. С большим сожалением узнал, что пропустил мероприятие, посвященное Али Ага Шихлинскому и Нигяр-ханум Гаировой. Очень жаль! Обязательно подпишусь на

рассылку новостей, дабы впредь быть в курсе планируемых мероприятий такого рода. С уважением, В. Гаиров Институт археологии РАН, Отдел классической археологии, с.н.с., к.и.н.

Сообщение: dear sir assalamu alaikkum my name is shafeeque ahmed , muslim bachelor 30 years never married working in abu dhabi looking forward to marrying russian / former soviet /european/middle eastern hijab wearing muslimat. unmarried/widow or divorced with or without children. if you could help me would you please write to me on kanjip-rack@hotmail.com. could you please send me the addresses of most important and reliable islamic marriage agencies there. so i would like to have your help. please reply me if it is possible for you to help me in this matter. looking forward to hearing from you. regards and salaams shafeeque tm kanjip-rack@hotmail.com

Замечательный сайт, прекрасные люди и страна. Интересно было бы узнать больше о религии пророка Мухаммада, о том, что ценности и принципы Любви одни для всех - православных, буддистов, мусульман... Марина, редактор <http://familydoctor.ru>, <http://www.sestra.ru>, <http://marymarina.virtualave.net/>

Спасибо, ребята, что делаете эту работу, которая, поверьте, очень важна для всех нас! Могу заверить, что еще одного постоянного читателя в моем лице вы заполучили. Удачи Вам. From: Nurin

Благодарим за создание столь необходимого ресурса.
Надеемся на сотрудничество.

С уважением, Azeribook.Com

Salam, evvela haminizi Xaricde Yashayan Azerbaycanlilarla Ish Uzre Dovlet Komitesi adindan salamlayir,size veten namine attiginiz adima gore teshekkur edirem. Horemetle, XYAIUDK-nin Amerika olkeleri shobesinin mutexessisi Hikmet Agayev.

Открытие в Российском рунете информационных ресурсов азербайджанской диаспоры на первый взгляд может показаться не таким уж значимым событием. Но для нас, проживающих на пространстве СНГ азербайджанцев это значит многое. Это не только связи с соотечественниками, но и видение будущего азербайджанской диаспоры.

III. ÜMUMİ TARİX PROBLEMLƏRİ

RƏHİMOVA A.M.

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA VOLQABOYUNDA MAARİF VƏ ELM

Öz zəngin mədəni sərvətləri ilə dünya sivilizasiyasında töhvələr bəxş etmiş türk xalqlarının tarixinin, mədəniyyətinin araşdırılması həmişə olduğu kimi bu gün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan XIX əsrin II yarısında Volqaboyunda maarifin və elmin hansı səviyədə olduğunu araşdırmaq maraqlı olardı.

Maarif XIX əsrin əvvəllərində Tatarıstanda fəaliyyət göstərən məktəblər silki xarakter daşıyırdı. Bu məktəblərdə əsasən varlıların uşaqları oxuyurdular. Lakin XIX əsrin ikinci rübündə Dövlət Əmlak Nazirliyi rus kəndlərinin əhalisi üçün məktəblər açmağa başlayır. Bu məktəblərin sayı çox olmasa da maarifin inkişafına xeyli təsir göstərmişdi. Volqaboyunda müsəlman məktəblərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsində Ş.Mərcani və Q.Fəxrətdinov böyük rol oynamışdılar. Etnoqraf və missioner Y.D.Koblov bu məktəblərin təşkili və təliminə dair xüsusi kitab yazmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Tatarıstanda yeni üsullü məktəblər-usuli cədid açılmağa başlandı. Belə məktəblərin yaradılmasında liberal burjua və ruhani nümayəndələri böyük rol oynamışdılar. Belə ruhanilərdən biri Mərcani adı ilə məşhur olan Şihabuddin Baqautdinov olmuşdu. Mərcani yeni tipli mədrəsə yaratmışdı . Mədrəsə dini xarakter daşısı da, burada əlavə olaraq dünyəvi elmlər-tarix, coğrafiya, riyaziyyat və başqa dərslər keçirilirdi.

XIX əsrin 60-cı illərində Mamadış qəzasının Yaxaçı, Abdi, Çura və başqa kəndlərində 10 məktəb qeydə alınmışdı ki, bunlarda da 578 şagird təhsil alırdı. Bundan başqa Çistopolda 8 məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, burada da 383 şagird oxuyurdu. Spasok qəzasında isə 54 şagirdin təhsil aldığı 2 məktəb qeydə alınmışdı.

1864-cü ildən etibarən quberniyalarda ibtidai xalq məktəbləri açılmağa başlandı. 80-ci illərin ortalarında Kazanda 16 məktəb, Çistopol, Laşiyev, Elabuq, Tetyuş və başqa şəhərlərdə də bu kimi məktəblər fəaliyyət göstərirdi (1).

Şəhərlərlə yanaşı kəndlərdə də məktəblər açılırdı. XIX əsrin ortaları üçün Tatarıstanda 430 kənd tatar məktəbi və 57 mədrəsə qeydə alınmışdı. Kənd tatar məktəblərində dini adət-ənənələr əsas yer tuturdu. 70-ci illərdə şəhərlərdə Zemstvo idarələrinin vəsaiti hesabına da məktəblər açılmağa başlayırdı.

1884-cü ildə kənd yerlərində əsasən xristian məktəbləri açılır. Ümumiyyətlə, şəhər və kəndlərdə müxtəlif tipli məktəblərin açılmasına baxmayaraq əhalinin çox böyük hissəsi, xüsusən də kənd əhalisinin əsas hissəsi savadsız idi. 1897-ci ildə Kazan quberniyasında aparılan hesablamalara görə bütün əhalinin yalnız 17,9 faizi savadlı idi (2).

Bu dövrdə mədrəsə məktəblərin sırasına rus məktəbləri də daxil oldu. 80-ci illərdə Kazanda 3 kişi və 3 qadın gimnaziyası, realni məktəb, Zemstvo məktəbləri, 2 maarif müəssisəsi, missioner və ruhani hazırlayan ruhani akademiyası və ruhani seminariyası fəaliyyət göstərirdi. 1853-cü ildə isə ruhani uşaqları üçün qızlar məktəbi təşkil edilmişdi.

1870-ci il fərmanından sonra müsəlman əhalisinə olan münasibətdə xeyli dəyişikliklər əmələ gəlir. Dövlət hesabına rus-tatar məktəbləri açılmağa başlayır. Müəllim kadrları hazırlamaq üçün açılan məktəb 1876-cı ildə fəaliyyətə başlayır. Çar hökumətinin bu məktəbi açmaqda əsas məqsədi öz xalqı içərisində ruslaşdırma siyasətini həyata keçirmək bacarığına malik olan tatar müəllim kadrları hazırlamaq idi . Lakin çarizmin bu siyasəti tatar əhalisinin narazılığına səbəb olurdu.

XIX əsrin I yarısına nisbətən XIX əsrin II yarısında ibtidai tatar məktəblərinin sayı xeyli çoxalmışdı. Əgər XIX əsrin 60-cı illərində 430 məktəb qeydə alınmışdırsa, 1895-ci ildə onların sayı 614-ə çatmışdır. Bu dövrdə həmçinin 33 orta məktəb də fəaliyyət göstərirdi. 80-90-cı illərdə bu məktəblərdə bəzi dəyişikliklər edilir. Dini dərslərlə yanaşı tarix, coğrafiya, riyaziyyatın əsasları, rus dili keçirilməyə başlayır (3).

XIX əsrin II yarısında Başqırdıstan xalqının maarifində böyük irəliləyişlər baş verdi. Ufa quberniyasında 746 ibtidai məktəb açıldı. Bunlardan 396-ı rus, 88-i rus-başqırd, 254 məktəb isə müxtəlif millətlərdən olan uşaqların təhsil aldığı məktəblər idi.

Ufa quberniyasındakı ibtidai məktəblərin 25%-i maarif nazirliyinə, 42%-i zemstvoyaya və 33%-i xristian idarələrinə tabe idi. Əhalinin böyük əksəriyyətinin təhsilə böyük maraq göstərmələri nəticəsində kənd məktəbləri yaradılmağa başlandı. Məktəb ciddi nəzarət altında idi.

Təlim -tərbiyə işinə rəhbərlik etmək üçün qəza və quberniya məktəb şuraları yaradıldı. 1867-ci ildə Ufa, Orenburq, Perm, Vyatsk quberniyalarından, Ural və Turqay vilayətlərindən ibarət müstəqil Orenburq təhsil dairəsi təşkil edildi.

Təhsilin təşkili bütün məktəblərdə eyni deyildi. Zemstvo məktəbləri hazırlıqlı müəllim kadrları ilə yaxşı təchiz olunmuşdu. Bunlar ibtidai xristian-prixod məktəbləri idi. Xristian-prixod məktəbləri dini xarakter daşıyırdı. Rus-tatar və rus-başqırd məktəblərində dərslər rus dilində keçirilirdi. Bu məktəblər 2-4 illik idi. Belə məktəblərdə rus dili, hesab, yazı, kənd təsərrüfatı və şəriətə dair praktiki dərslər keçirilirdi.

Varlı ailələrdən olan uşaqların oxuduqları məktəblərdə yataqxanalar fəaliyyət göstərirdi (4).

Bu dövrdə Ufa və Orenburq kişi və qadın gimnaziyaları təşkil edilmişdi. 1896-cı ildə kişi gimnaziyasında kəndli təbəqəsində 3%, müxtəlif təbəqələrdən isə 15% təhsil alırdı. Gimnaziyada oxuyanların 84%-i rus və yalnız 16% -i başqırd, tatar və başqa millətlərdən olan uşaqlar idi.

1872-ci ildə Ufada birinci tatar-başqırd müəllimlər məktəbi açıldı. Məktəblərdə təhsil kursu dörd il davam edirdi.

XIX əsrin II yarısında Çuvaşiya məktəblərində oğlanlar və qızlar təcridən birlikdə təhsil almağa başlayırdı. Lakin, məktəblilər içərisində qızlar hələ azlıq təşkil edirdi.

Əhalini məktəbdən uzaqlaşdıran bir neçə səbəb var idi. Əsas səbəblərdən biri ondan ibarət idi ki, çuvaş əhalisi rus dilini yaxşı bilmirdi. Buna görə də keçirilən dərsləri başa düşmürdülər. Bu səbəbdən də əhali öz uşaqlarını məktəbə qoymaqdan imtina edirdi.

V.K.Maqnitskiy öz kitabında yazır ki, əgər Çar hökuməti Qafqaz və qərb vilayətlərində ilk ibtidai təhsilin ana dilində olmasına icazə vermişdisə də, orta Volqaboyu əhalisi üçün bu qadağan edilmişdir. Məktəblərdə hər şeydən əvvəl müəllimlər və şagirdlər bir-birini başa düşmürdülər (5).

1858-ci ildə Alaturda N.E.Reynqolts tərəfindən qadın pansionu açıldı. Pansionda qızlara rus dili, tarix, coğrafiya, hesab və rəssamlıq öyrədirdilər. Burada təhsil haqqı çox yüksək idi. Təkcə məktəbə 60 rubl gümüş keçirirdilər. Ümumi götürdükdə, təhsilə, yeməyə, evə 100 rubldan çox pul tələb olunurdu. Belə məktəblərdə yalnız varlılar öz uşaqlarını oxuda bilirdilər. 1859-cu ildə pansionda oxuyan qızların 20-dən 15-i zadəgan və məmur, 5-i isə tacir uşağı idi. Qızlar pansionu 1860-cı ildə bağlanmışdı (6).

Təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra Çuvaşiyada sadə əhalinin uşaqları təhsil almaq üçün ilk ibtidai məktəblər açılmağa başlandı. Orta Volqaboyunda, o cümlədən Çuvaşiyada əhali içərisində savadlı adamların çoxalmasına pedaqoq N.N.Ulyanov böyük rol oynamışdır. O, 1869-cu ildə müfəttiş sonra isə Simbirsk quberniyasında xalq məktəbinin direktoru olmuşdur. Ulyanov 400-dən çox məktəbin açılmasında və abadlıq işləri aparılmasında böyük əmək sərf etmişdir. Bunların içərisində Çuvaş, tatar məktəbləri əksəriyyət təşkil edirdi. O, rus olmayan əhalinin öz ana dilində təhsil almalarına xüsusi diqqət yetirirdi.

Çuvaşiyada maarifin yüksəldilməsində 1968-ci ildə İ.Y.Yakovlev tərəfindən əsası qoyulmuş müəllimlər məktəbinin çox böyük rolu olmuşdur. Bundan başqa müəllimlər hazırlamaq üçün Porec müəllimlər seminariyası açılmışdır. Bu seminariya 1872-ci ildə fəaliyyətə başlamışdı. 10-il ərzində məktəbdən 76 tələbə buraxılmışdır ki, bu məzunların böyük əksəriyyəti oğlanlar idi. XIX əsrin axırlarında isə burada 100 tələbə buraxılmışdır (7).

Elm. Tatarıstanda elmin inkişafı Kazan universitetinin açılması (1804) ilə xeyli sürətlənmişdir. Universitetdə təhsil alan və müxtəlif sahələr üzrə çalışan mütəxəssislər elmin hər tərəfli inkişafına yaxından kömək göstərmişdilər.

XIX əsrin 60-cı illərində öz kəşfləri ilə üzvü kimya elmində yeni dönüş yaradan A.M.Butlerov (1828-1886) 1849-cu ildə Kazan universitetini bitirdikdən sonra professor N. N. Zininin rəhbərliyi altında işləmiş və Kazanda məşhur alim kimi formalaşmışdı. A.M.Butlerov «Üzvü kimyanın öyrənilməsinə giriş» adlı elmi işin müəllifidir. Butlerovun davamçısı onun şagirdi V.V.Markovnikov (1839-1904) olmuşdur. 1869-cu ildə doktorluq disertasiyasının kimyəvi birləşmələrdə atomların qarşılıqlı mübadiləsi haqqında xeyli materiallar toplamışdır. Nəzəri işlərlə yanaşı Markovnikov praktiki məsələlərlə də məşğul olurdu. 70-ci illərdə o fizioloji məsələlər üzrə intensiv işlər aparmağa başlamışdı.

60-70-ci illərdə bölgədə könüllü elmi cəmiyyətlər də meydana gəlirdi. Kazan bu sahədə Moskva və Peterburqdan üçüncü yerdə dururdu.

1869-cu ildə Kazan universitetinin tərkibində Rusiyanın şərq hissəsinin və xüsusən də Volqaboyu və

Uralyanı sahələrini öyrənilməsi məqsədilə «Təbiyyətşünaslıq cəmiyyəti» yaradıldı. Ümumrusiya «Təbiyyətşünaslıq cəmiyyətinin və həkimlərin» 1873-cü ildə Kazanda keçirilmiş 4-cü Qurultayı bu cəmiyyətin canlanmasına böyük təkan verir. 1880-cı ildə cəmiyyətin fizika-riyaziyyat bölümü məşhur riyaziyyatçı N.İ.Laboçevskinin elmi fəaliyyəti sayəsində xeyli iş görmüşdü. Bu bölmə Laboçevskinin ixtiralarının yayılmasına çalışmışdı. 1890-cı ildən etibarən cəmiyyətin fizika bölümü müstəqil bir elmi cəmiyyətə çevrildi. 1878-ci ildə IV Ümumrusiya arxeologiya və etnoqrafiya işləri üzrə cəmiyyətin bölməsi müstəqil «Tarix, arxeologiya və etnoqrafiya cəmiyyətinə» çevrildi. Cəmiyyət diyarın qədim sakinlərinin həyat və məişətinin öyrənilməsilə məşğul olurdu.

«Təbiyyətşünaslıq cəmiyyətinin» 1879-cu ildə hüquq, 1890-cı ildə isə nevrologiya şöbəsi yaradıldı. Kazandakı çoxsaylı elmi cəmiyyətlər diyarın hərtərəfli öyrənilməsinə yaxından köməklik etmişdilər (8).

Bu dövrdə Başqırdistanın öyrənilməsi daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur.

Başqırdistanın təbii ehtiyatlarının və yataqlarının öyrənilməsində akademik A.P.Karpinski, R.N.Çernişev, A.A.Tillo çox əmək sərf etmişdilər. Karpinski digər geoloqlarla birlikdə Orenburq quberniyasının geoloji xəritəsinin tərtib edilməsində yaxından iştirak etmiş, Çernişev isə 139 səhifədən ibarət rusiyanın ümumi geoloji xəritəsini tərtib etmişdi.

XIX əsrin II yarısında bitki örtüyünün öyrədilməsi işində çox vacib işlər görülmüşdür. 60-cı illərdə V.S.Losnevski 1887-1892 ci illərdə U.Şelli, 90-cı illərdə

A.A.Morozovun bu sahədə gördükləri işləri xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bu sahədə daha böyük fundamental elmi əmək S.İ.Korjinskiyə məxsusdur. Onun 1898-ci ildə nəşr etdirdiyi «Şərqi Rusiyada flora mürəkkəbliyi» adlı əsəri çox əhəmiyyətlidir. Bu işdə müəllif Başqırdistanın bitki örtüyünün öyrənilməsində yığılmış materiallara istinad edəcək bu diyarı dörd botaniki-coğrafi vilayətə bölmüşdür. Alp dağları, meşə-səhra.

Başqırd xalqının qədim və müasir mədəniyyətinə, tarixinə və təsərrüfatına da alimlərin marağı xeyli artmışdı.

1873-cü ildə A.P.Sabaneyev «Cənubi Ural və Başqırd torpaqlarında səhra təsərrüfatı haqqında oçerk» adlı kitab yazmışdır. V.M.Flarinski «Başqırdistan və başqırdlar» adlı məqaləsini çap etdirmişdir.

Diyarın iqtisadi axtarışları üzrə xüsusi işləri-müxtəlif topluları, icmalı, xatirə və s. Kitabları nəşr etmiş Quberniya statistika komitəsi aparmışdır.

1868-ci ildə Ufanın Quberniya statistika komitəsi tərəfindən «1866-1867-ci illərdə toplanmış və işlənmiş Ufa və Orenburq şəhərlərinin planı, Orenburq quberniyasının statistik tarixi və arxeoloji məlumatlar toplusu» dərc edilmişdir. Bu topluda şəhər əhalisinin siyahısı xüsusi yer tutur. Bundan əlavə «Xatirələr kitabı» da xüsusi maraq doğururdu. 1873-cü ildə statistik komitə tərəfindən «Ufa quberniyasının xatirələr kitabı» dərc edildi.

90-cı illərdə Ufa quberniyası torpaq idarəsinin statistika şöbəsi sənaye müəssisələrində, kəndli və şəxsi mülki təsərrüfatlarında yoxlama aparmışdır. Yoxlamanın nəticələri «1869-1910-cu illərdə Ufa quberniyasının statistik

məlumatlar toplusu» nda nəşr edilmişdir. Bu toplu 10 cilddən ibarətdir və Ufa quberniyasının ərazisi, geoloji quruluşu, bitki örtüyü, iqlim şəraiti, əhalisi, kənd təsərrüfatı, sənayesi haqqında maraqlı materiallarla zəngindir.

Diyarın öyrənilməsi ilə həmçinin yerli elmi cəmiyyətlər də məşğul olurdu. 1868-ci ildə Rusiya İmperator coğrafiya cəmiyyətinin Orenburq şöbəsi açıldı. 1869-cu ildə bu şöbənin 89 üzvü var idi. Orenburq şöbəsinin çoxlu rus və xarici elmi cəmiyyətlərlə əlaqəsi var idi.

Diyarın öyrənilməsində M.V.Losnevskinin, V.A.Novikovun, A.E.Alektorovun, A.A.Kalaçevin, V.Mixaylovun, V.A.Abryutinun, S.Q.Rıbakovun və başqalarının çox böyük rolu olmuşdu. Rıbakovun «Qeyri-adi başqırd həyatından oçerk. Nağıllar ölkəsində oldum» (1887), «Qeyri-adi başqırd həyatından oçerk. Köçərilik epopeyası» (1889) və s. əsərlərində başqırd torpaqlarının parçalanması, çap məmurlarının, kəndxudaların, tacir və zadəganların kobudluğu haqqında xeyli faktik materiallar vardır (9).

B.Yulayev rus alimi, etnoqraf R.S.Nazarovla birlikdə başqırdların mədəniyyətini öyrənmişdir. 1890-cı ildə «Etnoqrafiya icmalı» jurnalında başqırd etnoqrafiyası haqqında dəyərli material dərc etdirmişdir.

Nadir tarixi materialların toplanması ilə S.İ.Bibkov məşğul olmuşdur. O,1899-cu ildə «Orenburq» qəzetində sistemləşdirilmiş materialları nəşr etdirmişdir. Bibkovun ən qiymətli materialları Başqırdistanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında olmuşdur (10).

Hələ 1859-cu ildə Orenburq kated korpusunun şərq dili müəllimi, başqırd Mirsalih Bikçurin «Bahars, başqırd, qırqız

və Türküstan ləhçələri ilə ərəb, fars, tatar dillərinin öyrənilməsinə başlanğıc» adlı elmi əsərini çap etdirir. 1893-cü ildə V.V.Katerinski, «Qısa rus-başqırd lüğəti» ni nəşr etdirir. Bu lüğətdə 2500 söz qeydə alınmışdı. Başqırd-rus lüğətini çap etdirir. Bu lüğətin hazırlanmasında Sermenyovski, rus-başqırd məktəbinin müəllimi, başqırd Muhaməthalım Kuvatov xüsusilə iştirak etmişdilər.

XIX əsrin II yarısında elmi fəaliyyətinə görə seçilənlərdən biri Məhəmməd – Səlim - İsmuhammədoviç Umambayev olmuşdu. Umambayev öz xalqının maarifinin müdafiəçisi olmuşdur. O, öz əsərlərində başqırd və tatar uşaqlarının doğma dillərində təhsil almalarının vacibliyini göstərirdi.

1883-cü ildə Umambayev Rusiya Elmlər Akademiyasında Rusiya coğrafiya cəmiyyətinin Orenburq şöbəsinə üzv seçilir və Moskvaya gedir. 1889-cu ildə Umambayev Ufaya gəlir, müsəlman din məclislərində tərcüməçi işləyir və öz elmi bədii yaradıcılığını davam etdirir. Umambayev Başqırdıstan tarixinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirirdi. Onun arxivində tarixi qeydləri var idi ki, bu qeydlər silsilə şəklində «Yadigar» kitabında nəşr olunurdu. Orenburq müsəlman din məclisinin 100 illiyilə əlaqədar Umambayev din məclisinin arxivindən istifadə edərək tatar dilində kitab yazmışdır. Kitab din məclisinin 1789-1889-cu illərdəki tarixindən bəhs edir (11).

Umambayevin 1901-ci ildə nəşr etdirdiyi «Tatar qrammatikasının qısa kursu» kitabı elmi əhəmiyyət kəsb edir. Onun qrammatikası öz quruluşuna və konsepsiyalarına görə digər qrammatikalardan fərqlənirdi. O, ilk dəfə olaraq

doğma dildə qrammatik terminləri işləyib hazırlamışdı. Özünün tatar qrammatikasında tez-tez doğma başqırd dilinin göstəricilərindən də istifadə etmişdi. Tatar ,başqırd və ərəb dilləri morfologiyasını fərqləndirən səs metodları ilə tatar dil əlifbasının tərtibi də Umambayevə məxsusdur.

XIX əsrin ortalarında Çuvaş mədəniyyətinin, dilinin,məişətinin elmi cəhətdən öyrənilməsində xeyli canlanma baş vermişdir. Bu dövürdə elmin inkişafı hər şeydən əvvəl Kazan Universitetinin və Simbirsk çuvaş müəllimlər məktəbinin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Öz elmi fəaliyyətilə çuvaş tarixində özünə məxsus yer tutan böyük tarixçi,etnoqraf, coğrafiyaşünas, yazıçı, çuvaş kəndlisi Spiridina Mixayloviç Mixaylovun elmi-ədəbi fəaliyyəti XIX əsrin ortalarına aid edilir . Mixaylov 1852-ci ildən başlayaraq çuvaş, mari və rus əhalisinin tarixini, coğrafiyasını və folklorunu öyrənməyə başlamışdır. Elmi ədəbi fəaliyyətinin 9 ili ərzində Mixaylov 32 iş dərc etdirmişdir.Onun daha böyük əhəmiyyətə malik olan əsərləri çuvaş, mari xalqlarının tarixi və etnoqrafiyasına həsr edilən əsərlər hesab olunur və «Çuvaşların qısa etnoqrafik təsviri» tarixi məqaləsi, «Çuvaş toyları», «Çuvaş musiqisi haqqında», «Çuvaş hekayə və nağılları» və başqa əsərlər tarixi etnoqrafik baxımdan çox dəyərli əsərlərdir (12).

1878-ci ildə Kazan universitetində yaradılan və 1930 – cu ilə qədər fəaliyyət göstərən «Tarix,arxeologiya və etnoqrafiya cəmiyyəti» nə Çuvaşiyadan olan nümayəndələr: N.İ.Zolotnitski, V.K.Maqnitski, İ.N.Yurkin, N.V.Nikolski və başqaları üzv qəbul edilmişdir. Cəmiyyətin zəngin əlyazmalar arxivi hələ də qalmaqdadır. Burada Çuvaş

xalqının tarixi, etnoqrafiyası və folkloruna dair 900-dən çox material saxlanılır. Çuvaş xalqının dili, tarixi və etnoqrafiyasının öyrənilməsində N.İ.Zolotnitski və V.K.Maqnitskinin çox böyük əməyi olmuşdur (13).

N.İ.Zolotnitski çuvaş dilinin yaxşı bilicisi olmuş, tərcüməçilik işində və çuvaş dilinin təkmilləşdirilməsində çox böyük iş görmüşdü. Onun Kazanda 1871-ci ildə nəşr etdirdiyi «Çuvaş dili ilə tanışlıq üçün qeydlər» əsəri çuvaş dilinin fonetikasını ilə tanışlıqdan bəhs edir. Zolotnitskinin türko-loqların böyük maraq göstərdikləri 1875-ci ildə Kazanda çap edilmiş «Köklü çuvaş-rus lüğətinin türk, fin və digər müxtəlif qədim xalqların dilləri və ləhçələri ilə müqayisəsi» əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir. N.İ.Zolotnitski çuvaş dilinin fonetikasının əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla əlifba tərtib etmək qərarına gəlmişdi. Onun elmi axtarışlarından İ.Y.Yakovlev və N.İ.Aşmarın səmərəli şəkildə istifadə etmişdilər.

N.İ.Aşmarın çuvaş dilçilik elminin banisi kimi tarix səhnəsinə daxil olmuşdur. Onun ilk əsərləri hələ tələbəlik çağlarında elmi axtarışla məşğul olduğu müddətdə yazdığı və çuvaş mədəniyyətini özündə ətraflı şəkildə əks etdirən «Çuvaş xalq poeziyasının öçerki» adlı əsəridir. 1898-ci ildə Kazan universitetinin «Elmi məktublarında» çuvaş dilinin fonetika və morfologiyasının sistematik kursunu özündə əks etdirən «Çuvaş dilini öyrənmək üçün materiallar» adlı monoqrafiyası çap edilmişdi. Çuvaş dilini onun tarixən qarşılıqlı əlaqədə olduğu çoxlu türk və müxtəlif dilləri dərinədən bilən Aşmarın icazə verirdi ki, «Çuvaş dil lüğətini» tərtib etsin. O, öz elmi fəaliyyəti zamanı müasir çuvaş dilçiliyində yaranan problemlərin həll edilməsində yaxından iştirak etmişdir.

Çuvaş elminin inkişafında görkəmli pedaqoq V.K.Maqnitski çox böyük rol oynamışdır. V.K.Maqnitski çuvaş uşaqlarının məktəblərdə təhsil almaları üçün çalışmışdır. Bu baxımdan da xeyli məktəblərin açılmasında yaxından iştirak etmişdir. Bundan başqa Maqnitski yerli rus və çuvaş kəndlilərinin şifahi xalq yaradıcılıqlarının toplanması və sistemləşdirilməsi isilə məşğul olmuşdur. O, həmçinin folklor janrları olan atalar sözləri, zərb məsəlləri və tapmacaları da toplamışdır. Burada o, «Kazan quberniyası Çeboksarı qəzasının Belovej kəndindəki kəndlilərin mahnısı» adı altında məcmuə yaratdı. Bununla yanaşı, Maqnitski çoxlu etnoqrafik məlumatlardan və şifahi xalq yaradıcılığı xatirələrindən istifadə edərək «Çeboksarı qəzasında adət və ənənələr» (1888) adlı əsər yazdı (14).

V.K.Maqnitski pedaqoji fəaliyyət zamanı yaşadığı və işlədiyi yerlərin əhalisinin məişət və mədəniyyətini öyrənməyə çalışmışdır. O, müfəttiş olduğu zamanlarda «Vyatsk quberniyası», «Privoljisk çuvaşları (etnoqrafik oçerklər)» əsərlərini yazmışdır. V.Maqnitski 1877-ci ildə Kazan universiteti nəzdindəki Arxeoloji komissiyaya üzv qəbul edilmişdi. Maqnitski əsas diqqətini diyarın keçmişinin tarixini öyrənməyə yönəlmişdi. Bu məqsədlə də o, xeyli tarixi materiallar toplamış və arxeoloji axtarışlar aparmışdır (15).

QEYDLƏR

1. История Татарской АССР. Казань, 1968, с.242
2. Там же, с. 246
3. Развитие культуры Татарии до октябрьский период. Казань, 1988, с.47

4. Очерки по истории Башкирской АССР. Уфа, 1959, с.247.
5. Магницкий В.К.-исследователь культуры и быта чувашей. Чебоксары, 1989, с.32
6. Монаров М.П. Просвещение Чувашии. М., 1967, с.31
7. Денисов П.В. Религиозные верования чуваш, Чебоксары, 1959, с.241
8. История Татарской АССР. Казань. 1955, с.386
9. Очерки по истории Башкирской АССР. Уфа, 1966, с.128
10. История Башкирской АССР. М., 1958, с.130
11. Очерки по истории Башкирской АССР. Уфа, 1959, с.278
12. Очерки истории культуры дореволюционной Чувашии. Чебоксары, 1985, с.169
13. История Чувашской АССР. Чебоксары, 1983, с.132
14. Магницкий В.К.-исследователь культуры и быта чувашей. Чебоксары, 1989, с.13-15
15. Вопросы истории дореволюционной Чувашии. Чебоксары, 1984, с.16

LEYLA VAQIF QIZI

BİRİNCİ BALKAN MÜHARİBƏSİ

(rəyçi: dos. E. Ə. Hüseynova)

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Balkan yarmadasını adətən «Avropanın barıt çəlləyi» adlandırırdılar. Həqiqətən də Avropa qitəsində belə böyük potensiala malik qaynar nöqtə tapmaq çox çətin idi. Həmin dövrdə Balkan yarımadasında böyük dövlətlərin hökmranlıq uğrunda mübarizəsi kəskin hal almışdır.

Coğrafi-strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən Balkan yarımadasında böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşması, həmçinin Osmanlı imperiyasının vassallığında olan Balkan dövlətlərinin müstəqillik qazanmaq istəyi bu ərazilərdə kəskin münaqişələrə səbəb oldu. Məhz dövlətlərin bir-birinə olan belə münasibətləri Balkan yarımadasını dünyanın ən münaqişəli regionlarından birinə çevirməklə, 1912-1913-cü illərdə olan Balkan müharibələrinə gətirib çıxardı.

1912-ci ilin payızında Balkan dövlətləri Türkiyə ilə kəskin münaqişəyə girdilər. Onlar Berlin traktatının 23-cü maddəsini - Makedoniyada Türkiyə hakimiyyətindən tamamilə azad olmaqla bərabər çox radikal bir islahatın keçirilməsini tələb etdilər (5,s.192). 1912-ci ilin avqustunda

dövlət şurasında qərar qəbul olundu: Türkiyə təcili olaraq Berlin traktatının 23-cü maddəsini həyata keçirməli, əks halda ona qarşı müharibəyə başlamalı.

Bu vaxt müharibəni nə Çar Rusiyası, nə də Rusiyanın Balkanlarda əsas rəqibi olan Avstriya-Macaristan istəmirdi. Onlar bolqar və serblərin qarşısını almağa çalışırdılar. Oktyabrın 8-də böyük dövlətlərin adından Balkan ölkələrinə verilən Avstriya-Rusiya birgə notasının da nəticəsi olmadı. Beləliklə 1912-ci il oktyabrın 9-da Çernoqoriya hərbi əməliyyatlara başladı. Balkan ittifaqının qalan üzvləri böyük dövlətlərin fikrini öyrənmək üçün üzde öz bitərəfliklərini saxladılar. 1910-cu ildən Çernoqoriya ilə hərbi konvensiya ilə bağlı olan Rusiyanı çıxmaq şərti ilə digər Avropa dövlətlərində başlayan müharibə xüsusi narahatlıq doğurmadı. Çernoqor orduları iki istiqamətdə vuruşurdular: Şkodrin (Skutoriya) və Kosova. Birinci əsas sayılırdı və burada 35 batalyondan ibarət olan 2 briqada, yəni çernoqoriyalıların başlıca qüvvələri vuruşurdu (4, s.103).

Birinci Balkan müharibəsi Habsburqlar monarxiyasının işğalı altında olan Xorvatiya, Bosniya və Hersoqovina, Krayna, Voevodina və başqa yuqoslaviya ərazilərinin xalq kütlələrinin diqqətini özünə çəkmişdi. Müharibə başlayandan sonra Xorvatiya, Krayna və İstri şəhərlərində xalq yığınaqları keçirildi və yuqoslaviya əhalisi arasında Balkan ittifaqı ordularına tibbi yardım üçün könüllülərdən ibarət dəstələr yaradılmağa başlandı.

1912-ci il oktyabrın 24- də serblər türkləri Kumanov yaxınlığında, bolqarlar isə Kirk-Kilsə yaxınlığında məğlub etdilər. Oktyabrın 26-da Serb ordusu Üskubu ələ keçirdi, 29

oktyabr - 3 noyabr döyüşlərində bolqarlar türkləri Lülə-Burqos yaxınlığında məğlub edib və onların Konstantinopolu müdafiə edən Çətəlcə xəttinə kimi geri çəkilməyə məcbur etdilər. Balkan ittifaqı orduları Skadara, Adrionopol, Yanin qollarını və Qara dəniz boğazlarına və Konstantinopola yolu qoruyan dar zolağı çıxmaq şərtilə Osmanlı imperiyasının Avropa hissəsinin bütün ərazisini tutdular (4, s.104).

Boğazlara sahib olmaq üçün Türkiyəyə qarşı çıxan Rusiya Balkan müharibəsinin lap əvvəlində İngiltərəyə xəbərdarlıq etdi ki, əgər vəziyyət Bolqarıstan üçün təhlükəli hal alsa, o, müharibəyə müdaxilə etməyə məcbur olacaq.

Türkiyə bir ay ərzində Makedoniyanı və Albaniyanı itirdi. Balkan ittifaqı orduları Adriatik dənizinə çıxıb, Türkiyənin böyük iqtisadi və siyasi mərkəzi olan İstanbulu hədələməyə başladılar. Avstriya-Macarıstana və Almaniyaya Serbiyanın Balkanlarda güclənməsi sərfəli deyildi. Yalnız Serbiyanın məhv edilməsindən sonra Avstriya-Macarıstan Balkanlarda hakim mövqeyə nail ola bilərdi. Almaniya bu məsələdə Avstriya-Macarıstanı tam dəstəkləyirdi. Almaniyanın Türkiyədə böyük iqtisadi maraqları var idi.

1912-ci il noyabrın 12-də Türkiyə bilavasitə Bolqarıstana sülh bağlamaq üçün danışıqlara başlamaq təklifi ilə müraciət etdi. Çətəlcədəki məğlubiyyətdən sonra bolqar hərbiçiləri Türkiyənin bu təklifinə öz razılığını bildirdilər. Lakin Bolqarıstanın təklif etdiyi barışıq şərtləri Türkiyə tərəfindən rədd edildi. Türkiyənin güzəştə getməməsi Avstriya-Macarıstan və Almaniya tərəfdən dəstəklənirdi.

Bu dövrdə Avstriya və Serbiya arasında fikir ayrılıqları son dərəcə kəskinləşmişdi. Avstriya-Macarıstan Almaniyanın

dəstəyi ilə Serbiyanın Adriatikaya yolunu kəsməyə can atırdı (3, s.124). Böyük dövlətlərdən ancaq Rusiya Serbiyanı dəstəkləyirdi, lakin bununla yanaşı Rusiya qorxurdu ki, Avstriya-Macaristanın Balkan müharibəsinə qarışması Almaniyanın silahlı çıxışına gətirib çıxarardı. Bu isə ümumi müharibə demək idi və Rusiya o dövrdə buna tam hazır deyildi.

Avstriyanın Serbiyaya qarşı çıxışından qorunaraq Rusiya İngiltərə və Fransanın mövqeyini öyrənirdi. Fransanın fikrinə görə Avstriyanın Serbiyaya qarşı çıxış etməsi Rusiya tərəfindən müqavimət yaradacaq, bu isə öz növbəsində avtomatik olaraq ilk növbədə Almaniyanı sonra isə Fransanı müharibəyə cəlb edəcək. Balkan müharibəsi dövründə Rusiya və Fransa arasında hərbi-siyasi əlaqə daha da güclənmişdi.

1912-ci ilin payızında Avstriya Serbiya ziddiyyətləri yenidən kəskinləşdi. Öz aralarında razılığa gələ bilməyən Avropa dövlətləri Serbiyanın Adriatik dənizinə çıxış məsələsinin həllini Londonda səfirlərin müşavirəsinin ixtiyarına verməyi qərara aldılar. Böyük dövlətlərin (Almaniya, Fransa, İngiltərə, Rusiya, Avstriya-Macaristan və İtaliya) London konfransı 1912-ci ilin dekabrında İngiltərənin təşəbbüsü ilə çağırılmışdı.

Yunanıstanı çıxmaq şərti ilə birinci Balkan müharibəsində Türkiyəyə qarşı müharibə edən dövlətlər səfirlərinin konfransı açılmamışdan əvvəl Osmanlılarla barışıq şərtləri haqqında danışmışdılar. 1912-ci ildə dekabrın 3-də Çətəlcədə imzalanan sülhə əsasən müharibə aparan dövlətlər öz mövqelərində qalırlar, mühasirəyə alınmış qalalar ərzaqla təmin olunmur, bolqar orduları ərzaqla təmin olunurlar. Lakin Yunanıstan bu şərtləri qəbul etməyərək

Türklərə qarşı hərbi əməliyyatları davam etdirdi və sülh danışıqlarında müşahidəçi kimi mövqə tutmağa razılığını bildirdi (1, s.160). Yunanıstanla Bolqarıstan arasında əsas ziddiyyətlər hər iki müttəfiqin iddia etdikləri Salonik, Drama, Seresa və başqa məsələlərə görə idi. 1912-ci il dekabrın 16 və 17-də Londonda iki beynəlxalq forum açıldı: 1) Türkiyə ilə bağlanmış sülh müqaviləsinə dair Balkan dövlətlərinin konfransı; 2) altı böyük dövlətin (İngiltərə, Fransa, Rusiya, Almaniya, Avstriya-Macarıstan və İtaliya) səfirlərinin müşavirəsi (4, s.138).

Balkan xalqlarının taleyi ilə maraqlanmayan səfirlərin 63 görüşü 1913-cü ilin avqustun 11-də Balkan ittifaqı və Türkiyə arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasından yarım ay sonra başa çatdı (4, s.139).

Həm Türkiyənin, həm də Balkan müttəfiqlərinin London konfransında imperialist dövlətlər arasında öz himayədarları var idi.

Konfransda Türkiyə və Balkan müttəfiqləri arasında ərazi tələbləri uğrunda mübarizə gedirdi. Yunanıstan Frakiya, Epir, cənubi Makedoniya, Egey və Mərmərə dənizindəki adaları, Kipri və Anadolu yarımadasını da tələb edirdi.

Bolqarıstan nümayəndəliyi Türkiyənin keçmiş Avropa ərazilərinin və bəzi adaların Bolqarıstana verilməsini təkid edirdi.

Bu dövrdə Rumıniya-Bolqar münaqişəsi kəskinləşirdi. Rumıniya Makedoniyanın Kutso valaxlarına muxtariyyət verilməsi və Bolqarıstanla sərhədlərin strateji cəhətdən bərpasını tələb edirdi. Bolqarıstan Kutso-valaxlarına muxtariyyət verilməsilə razılaşdı, lakin onun ərazi iddialarını qəbul etmədi.

Tezliklə Londonda Bolqarıstan və Rumıniya arasında danışıqlar bərpa olundusa da yenə də onlar öz aralarında razılığa gələ bilmədilər. Lakin Fransanın və Rusiyanın təsiri altında Rumıniya bir sıra güzəştlərə getməyə razılıq verdi.

1913-cü ilin yanvarın 29-da Bolqarıstanın təşəbbüsü ilə müttəfiqlər Türkiyə ilə sülh danışıqlarını kəsdilər. Yanvarın 30-da Türkiyə dövlətlərin notasına cavab verdi. O, adalar haqqında məsələnin həllini dövlətlərin ixtiyarına verməyi və Adrianopolu 2 hissəyə bölməyi təklif etdi. Bununla razılaşmayan Bolqarıstan yanvarın 30-da sülhün pozulduğunu bildirib, fevralın 3-də hərbi əməliyyatları bərpa etdi.

1913-cü il martın 5-də yunan orduları Yənini tutdular (6, Xəritə). Martın 26-da Bolqar orduları Adrianopolu işğal etdilər (3, s.144).

Aprelin 5-də Sofiyada dövlətlərin nümayəndələri hərbi əməliyyatların dayandırılması və sülhün bərpası tələbi ilə çıxış etdilər. Aprelin 16-da Bolqarıstan və Türkiyə arasında, aprelin 20-də isə Türkiyə və başqa müttəfiqlər arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Yalnız Çernoqoriya hərbi əməliyyatları davam etdirirdi. Bu dəfə də sülh danışıqlarını aparan dövlətlər arasında ziddiyətlər kəskin idi. Yunanıstan Albaniya ilə öz sərhəddini Himara yaxınlığından təyin etmək məqsədi ilə ölkənin cənub hissəsini zəbt etmişdi. İtaliya və Avstriya-Macarıstan isə hər vasitə ilə bunun qarşısını almağa çalışırdılar. Lakin Fransa və İngiltərə Yunanıstanı müdafiə edirdilər. Yunanıstan həmçinin Egey dənizindəki adaları da tələb edirdi. Türkiyə isə güzəştə getmirdi.

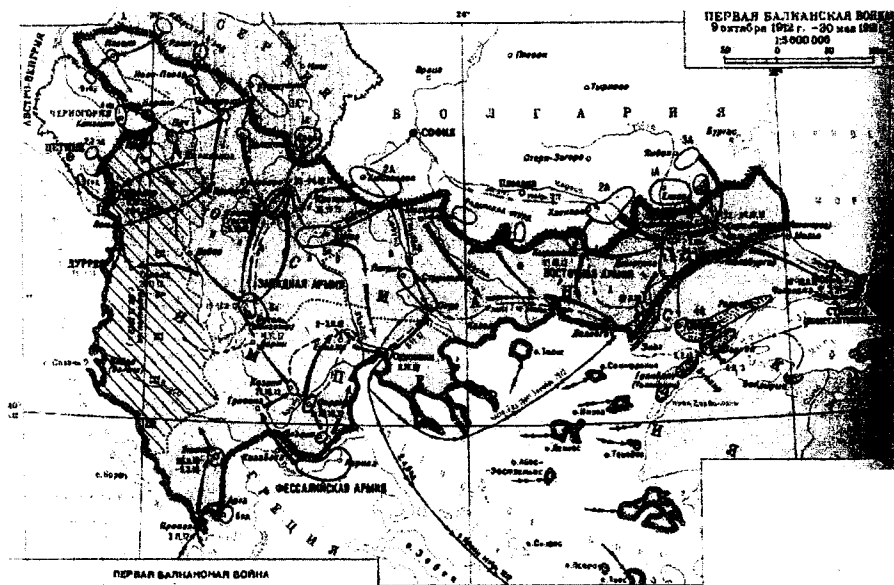
Türkiyə və Balkan adaları arasında bu cür mübahisələr gedən zaman Balkanların qərb hissəsində kiçik bir şəhərə görə yeni münaqişə yarandı. Bu Çernoqor orduları

tərəfindən tutulmuş Skutari şəhəri və Albaniyanın şimal sərhədləri uğrundakı münaqişə idi. Skutari böhranı hələ London konfransından əvvəl Çernoqoriyanın strateji əhəmiyyəti olan türk qalası Skutarini almaq cəhdi nəticəsində yaranmışdı. Avstriya tələb edirdi ki, Skutari Albaniyaya birləşdirilsin. Çernoqoriya isə mühasirəni davam etdirirdi. Rusiya və Fransa isə Çernoqoriyanı müdafiə edirdi.

Səfirlərin London konfransı Skutariya məsələsini Avstriyanın xeyrinə həll etdi. Avstriya isə bunun əvəzində Çernoqoriyaya bir sıra kompensasiyalar verməyə razılaşdı. Tezliklə məlum oldu ki, böyük dövlətlərin qəbul etdiyi qərar faktiki olaraq Skutariyanın taleyini həll etməmişdi. Çernoqoriya ordusu şəhərin mühasirəsini davam etdirirdi. Çernoqorionalılara təsir etməkdən ötrü London konfransı qərar qəbul etdi ki, bütün dövlətlər birlikdə Çernoqoriyaya qarşı hərbi dəniz qüvvələrinin nümayişini təşkil etsinlər və onu blokadaya alsınlar. Buna əhəmiyyət verməyən Çernoqoriya kralı Skutariya şəhərinin alınması üçün Türk qarnizonunun rəisi Əsəd paşa ilə müqavilə bağladı. Şəhərin Çernoqoriyaya verilməsi əvəzində kral Əsəd paşanı Albaniyanın kralı kimi qəbul edəcəyini bildirmişdi (2, s.105). Dövlət xadimlərinin və ordu komandanlarının yığılmasında Çernoqoriya hökuməti Avstriya-Macaristanla müharibəni perspektivsiz hesab edərək mayın 4-də şəhəri tərk etdilər. Mayın 14-də artıq qalaya beynəlxalq qüvvələrin hərbi dəstəsi daxil oldu. Bu yolla Balkanlarda növbəti böhran həll olundu. Mayın əvvəllərində sülh konfransının iştirakçıları yenidən Londona toplaşdılar və mayın 7-də böyük dövlətlərin səfirlərinin müşavirəsi bərpa olundu. Mayın 30 Balkan

dövlətləri və Türkiyənin nümayəndələrinə böyük dövlətlər tərəfindən təqdim olunan sülh danışıqları layihəsi bu dövlətlər tərəfindən təsdiq olundu (4, s.156).

1912-1913-cü illər Balkan müharibələri

ПЕРВАЯ БАЛКАНСКАЯ ВОЙНА

- Границы государств и войны войны.
- 1912 г. Государства Балканского союза, заключившего против Турции Рамбурского перемирия и боевые действия на Балканском театре войны.
- 1913 г. Боевые действия в Македонии и на Балканском полуострове, установившие Ландуловское перемирие 30 мая 1913 г.
- Государство Албания, провозглашенное Ландуловским перемирием от Османской империи.
- Территории, занятые войсками Балканского союза и возвращенные войну.
- Границы государств по окончании первой войны.
- 1912 г. Районы сосредоточения и начала войны и боевые действия турецкой армии.
- 1913 г. Районы сосредоточения болгарской и турецкой армий и 3 февраля 1913 г. - начало второй фазы войны.
- Боевые действия в Македонии и турецкой войны на Четвердневской территории начиная с Восточной 3 апреля 1913 г.

Sülh konfransı onun iştirakçılarının ümidlərini doğrultmadı. Belə ki, Serbiya Adriatik dənizinə çıxış əldə edə bilmədi, Yunanıstan Egey dənizi adalarının birləşməsinə nail olmadı, öz müstəqilliyini elan etmiş Albaniya uzun illər altı böyük dövlətin hökmranlığına məruz qaldı. London sülh sazişi nə Balkan dövlətlərini, nə də Türkiyəni qane etmədi. O, nəinki Balkanlarda beynəlxalq vəziyyətin sabitləşməsinə kömək etmədi, əksinə onun daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxartdı ki, bu da öz növbəsində II Balkan müharibəsinin başlanmasına yaxınlaşdırdı.

QEYDLƏR

1. Адамов Е.А. Великодержавная политика Греции и великие державы. М., 1922
2. Арш Г.Л., Сенкевич И.Г., Смирнова Н.Д. Краткая история Албании. М., 1965
3. Могилевич А.А., Айрапетян М.Э. На путях к мировой войне 1914-1918 гг. М., 1940
4. Писарев Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985
5. Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. М., 1952
6. www.Referat.Ru.A:\balkan12.ipq.

МУСТАФАЕВА С.О.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АДМИНИСТРАТИВНО- ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ РЕФОРМ ЦАРИЗМА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Вопрос об административном делении Закавказья до сих пор остается мало изученным. Изменения, происходившие в крае до падения Российской империи (октябрь 1917 г.) мало знакомы широкой публике. Частично эта проблема рассмотрена в работах В. Пириева, А. Шахатуниана и С. Эсадзе.

Переделы начались с первых же лет появления русской власти на Кавказе. В начале XIX века в Закавказье существовали следующие ханства: Дербентское, Бакинское Шекинское, Шемахинское, Тальшское, Гянджинское, Карабахское, Нахичеванское, Эриванское, царство Имеретинское, Мингрельское, Абхазское, Гурийское владение, Ахалцыхский пашалык и др. На Южном Кавказе в начале XIX в. столкнулись интересы трех сопредельных государств: Персии (Ирана), России и Турции. Войны за обладание этими территориями шли весь XIX в. и привели к резким изменениям в историко-политической географии края. После завоевания края за столетие управления русское правительст-

во производило как общие, так и частичные административные переделы. Административное управление Кавказа приводилось в соответствие с системой управления Российской империи. Изменения проводились для удобств административного управления, для создания управления, более или менее близко стоящего от населения, а самое главное для укрепления колониальной политики в регионе.

В 1801 г. специальным манифестом (12 сентября) российского императора Александра I Восточная Грузия была присоединена к России (3, с. 123). После упразднения грузинского царства Российские владения за Кавказским хребтом были объявлены губернией, «закрывающую собственно Грузию (Карталинию и Кахетию) и мусульманские «дистанции». Губерния делилась на 1) Кахетию верхнюю (Телав), нижнюю (Сигнах), 2) Карталинию верхнюю (Душет), среднюю (Гори), нижнюю Тифлис и Сомхетию (Лори). Кроме того, в состав губернии входили татарские дистанции: Борчалинская, Казахская, Шамшадинская. Впоследствии губерния расширилась присоединением Памбака, вошедшего в Лорийский уезд, и Шорагяльского султанства. Образовалась Памбако-Шорагяльская дистанция» (7, с. 84-85). В ходе русского завоевания была введена российская система управления. Земли ханств, султанств и меликств превратили в административные единицы во главе с военным комендантом из русских офицеров. Некоторые азербайджанские ханства по договору вошедшие в состав Российской империи - Карабахское, Шекинское, Шемахинское, Ленкоранское — некоторое время сохраняли свое прежнее управление. Постепенно ханства были преобразованы в

провинции: Бакинская (1808), Кубинская (1810), Шекинская (1819), Ширванская (1820), Карабахская (1822), Тальшская (1826) и 2 округа — Елисаветпольский (1804) и Джаро-Белоканский (2, с. 118). Провинции, как и в период ханств, делились на магалы и управлялись наибам.

По окончании русско-персидской войны 12 октября 1813 г. в селе Гюлистан был заключен мирный договор, по которому Дагестан, Грузия (Шуракел) вместе с Гурией, Имеретией, Мингрелией и Абхазией, Гянджинское, Карабахское, Шекинское, Ширванское, Бакинское, Кубинское, Тальшское и Дербентское ханства, были окончательно признаны владениями Российской империи. Согласно 5 статьи вышесказанного договора, только Россия имела право держать флот на Каспийском море (1, с. 604).

Окончание русско-персидской (1826-1828 гг.) и русско-турецкой (1828-1829 гг.) войны приобщило к кавказским владениям России новые обширные территории. По Туркменчайскому договору (10 февраля 1828 г.) к России отошли ханства Эриванское, Нахичеванское и Ордубадский округ (1, с. 619). По Адрианопольскому договору, заключенному 2 сентября 1829 г., к России на Кавказе отошли от Турции Ахалцих и Ахалкалак. Турция признавала, что России принадлежат «Грузия, Имеретия, Мингрелия, Гурия и многие другие области Закавказья....» (3, с. 176). Эти земли образовали две административные единицы: Армянскую область из Ордубадского округа, ханств Эриванского и Нахичеванского (5, с. 202) и Ахалцихскую область, из одноименного турецкого пашалыка. Ахалцихский пашалык был разделен на 6 санджаков.

В 1830 году отдельные до того времени владения: Белоканское, Джарское и другие соединены в одну область, под названием Джаро-Белоканской, в состав которой на особых началах был включен и Елисуйский султанат. Область подразделялась на три магала.

В соответствии с решением Государственного совета от 23 июня 1833 года «О правилах для управления Армянской областию» она была разделена на четыре округа: Эриванский, Шарурский, Сардарapatский и Сурмалинский (3, с. 188).

Таким образом, Закавказские владения Российской империи в царствование императора Николая I с 1829 г. в административном отношении были разделены, по мнению С. Эсадзе, на следующие части: «1) Собственно Грузия (6 уездов). 2) Пять ее татарских дистанций (Борчалинская, Казахская, Шамшадинская, Памбакская и Шурагельская). 3) Семь провинций: Карабахская, Шекинская, Ширванская, Бакинская, Кубинская, Дербентская и Ахалцихская. 4) Четыре области: Имеретия, Мингрелия, Гурия и Армянская. 5) Ханство Тальшское. 6) Земли разных горских народов вдоль Главного Кавказского хребта и земля Джарского вольного общества, из которой была образована Джаро-Белоканская область. Сверх того под надзором русских властей управлялись собственными владельцами Абхазия и Сванетия, а в Дагестане шамхальство Тарковское и ханства Казикумухское, Аварское и Мехтулинское» (8, т. I, с. 65).

Неудачи в экономической политике, а также народные восстания 30-х годов (восстание Джаро-Белоканских джамаатов (1830), Тальшское (1831), Кубинское (1837), Шекинское (1838)) вынудили царское правительство внести изменения в

колониальную политику. 10 апреля 1840 г. был утвержден проект Учреждения для управления Закавказским краем, вступивший в силу с 1 января 1841 г. Согласно этому закону комендантская система управления на Кавказе ликвидировалась. По новому учреждению Закавказский край, за исключением Абхазии, Мингрелии и Сванетии, в административном отношении разделялся на две части: западную часть под именем Грузино-Имеретинской губернии и восточную, получившую название Каспийской области. Дербентский и Кубинский уезды были поставлены под управление Дербентского военно-окружного начальника, подчиненного непосредственно главноуправляющему (8, т. I, с. 75).

Грузино-Имеретинская губерния с губернским городом Тифлисом составлена из 11-ти уездов (в них 44 участка): Тифлисского, Горийского, Телавского, Кутаисского (Имеретия), Александропольского, Нахичеванского, Эриванского, Елисаветпольского, Гурийского и Белоканского.

В Каспийскую область с областным городом Шемаха вошли большинство территорий Северного Азербайджана, так называемые «мусульманские провинции». В область входили 7 уездов - Шемахинский (бывшая Ширванская провинция), Шушинский (Карабахская провинция), Нухинский (Шекинская провинция), Ленкоранский (Тальшская провинция), Бакинский (Бакинская провинция), Дербентский (Дербентская, Табасаранская и Карагайтакская провинции) и Кубинский (Самурский округ вместе с Кубинской провинцией) (2, с.118-119).

По реформе 1840г изменения были проведены и внутри губерний. Границы старых уездов, провинций и дистан-

ций резко изменились. Так, Тифлисский уезд образован из бывшего Тифлисского уезда, из равнинной части Борчалинской дистанции и горной Триалетии. Лори (южная часть Борчалинского уезда) вошло в пределы Александропольского уезда. Новый Горийский уезд образовался из старого, с присоединением западной части Душетского и части Осетии, Телавский из Телавского, Сыгнахского и из земель грузинских горцев. Казахская и Шамшадинская дистанции упразднены и присоединены к Елисаветпольскому уезду Грузино-Имеретинской губернии (7, с. 86-87).

После учреждения наместничества (1844 г.) при князе Воронцове была проведена еще одна административная реформа края. Представленный князем Воронцовым проект о преобразовании края утвержден указом 14 декабря 1846 года. По этому закону все Закавказье разделено на четыре губернии: Кутаисскую, Тифлисскую, Шемахинскую и Дербентскую. Кутаисская губерния включала уезды: Кутаисский, Шорапанский, Рачинский, Озургетский и Ахалцыхский. Ахалкалакский участок Ахалцыхского уезда был оставлен в Тифлисской губернии и вошел в состав Александропольского уезда. Белоканский уезд был изъят из состава губернии и образовал особый Джаро-Белоканский военный округ (7, с. 87- 89). Тифлисская губерния состояла из 6 уездов: Тифлисского, Горийского, Телавского, Сигнахского, Елисаветпольского, Тионетского и Горского округа. (4, с.810.). Из отчета Тбилисского гражданского губернатора Орловского о состоянии губернии за 1862 год видно, что «губерния занимает 49.000 кв. верст...В 1862 г. пространство ее увеличилось на 2000 кв. верст присоединением от

Эриванской губернии Лорийского приставства» (4, с. 810). Согласно отчета Кутаисского гражданского губернатора Левашева о состоянии губернии за 1863 г. «...губерния, со включением портового города Поты на 3068 десятинах, переданного в распоряжение управляющего Мингрелией, занимает... всего пространство 16.134 кв. верст...» (4, с.837).

Большая часть бывшей Каспийской области вошла в Шемахинскую губернию. Дербентский и Кубинский уезды с некоторыми покоренными дагестанскими землями образовали Дербентскую губернию.

В 1847 г. Дербентская губерния вместе с шамхальством Тарковским и ханством Мехтулинским образовала особую административную часть под названием Прикаспийского края. В состав Дербентской губернии были включены город Дербент, уезды: Дербентский, Кубинский, округа: Самурский, Даргинский, ханства: Кюринское, Казикумухское и остальные земли к югу от Аварского Койсу. По учреждению 1855 года Прикаспийский край состоял из двух частей: Дербентской губернии и земель Северного и Нагорного Дагестана (8, т. I, с. 177).

В 1849 г. после вышеуказанных административных реформ, преследовавших цель укрепить царскую власть на Кавказе, в числе других была создана Эриванская губерния, состоявшая из Эриванского, Нахичеванского, Александропольского, Новобаязетского и Ордубадского уездов (5, с. 202). Эриванская губерния была образована из частей Тифлисской и Шемахинской губернии. Александропольский уезд вошел в Эриванскую губернию без Ахалкалакского участка. В Эриванскую губернию вошли Шорагель, Памбак и Лори. Часть

Ахалцальха, в 1846 года присоединенная к Кутаису, была возвращена Тифлисской губернии и образовала с Ахалкалаком один уезд. Из Шемахинской губернии отошел к Эриванской часть Шушинского уезда (7, с.89-90). Из земель, лежащих на южном склоне Кавказского хребта, от Сурамского кряжа до Черного моря, через несколько месяцев после окончания Крымской войны (16 августа 1856 г.) было образовано Кутаисское генерал-губернаторство. Кроме Кутаисской губернии в состав Кутаисского генерал-губернаторства были включены автономные владения: Абхазия, Самурзакань, Цецельда, Сванетия и Мингрелия (8, т. I, с. 97-99).

В 1859 году после землетрясения в Шемахе центр Шемахинской губернии был перенесен в город Баку, а губерния переименована. Бакинская губерния состояла из Бакинского, Кубинского, Шемахинского, Ленкоранского уездов. В дальнейшем были созданы Гейчайский (1867) и Джавадский (1868) уезды (2, с. 124). Кроме названных уездов в состав губернии входили острова Каспийского моря: Наргин, Вульф, Артем и Жилой (2, с.121).

5 апреля 1860 г. было учреждено князем Барятинским «Положение об управлении Дагестанской областью». В состав области вошли Прикаспийский край (без Кубинского уезда) и вновь покоренные общества, которые в 1859 г. были временно присоединены к Лезгинской кордонной линии. По этому положению Дербентская губерния была упразднена (8, т. I, с. 185). Джаро-Белоканский округ был включен в Дагестанскую область и переименован в Закатальский военный округ, состоящий из Белоканского, Еникендского и Илисуйского.

В 1867 году последовало упразднение Кутаисского генерал-губернаторства. Указом Правительствующему Сенату от 16 апреля 1867 г. Мингрелия была присоединена к Кутаисской губернии (8, т. II, с. 39-40). Эриванская губерния была разделена на новые пять уездов: Александропольский, Ново-Баязетский, Нахичеванский (в состав которого входил бывший Ордубадский уезд), Эриванский и Эчмиадзинский. В 1870 г. из северной части Нахичеванского выделили еще один уезд: Шаруро-Даралагезский (с центром в Баш-Норашене) (2, с.124), в 1875 г. появился Сурмалинский (из части Эчмиадзинского, к югу от Аракса) (7, с.100).

В 1868 г. из частей Бакинской, Тифлиской и Эриванской губернии была создана новая губерния - Елисаветпольская. В ее состав вошли из Бакинской губернии огромные уезды - Нухинский и Шушинский; из Тифлиской губернии - Елисаветпольский, а из Эриванской-часть Ордубадского уезда (7, с. 93). Ордубадский уезд был упразднен. Елисаветпольская губерния состояла, таким образом, из Елисаветпольского, Нухинского, Шушинского, Зангезурского и Казахского. Позже законом 1873 года созданы Арешский, Джебраилский (Карягинский) и Джеванширский (2, с. 124).

Закатальский округ в 1874 г. был разделен на четыре участка: Белоканский, Джаро-Мухахский, Алибадский и Кахский (8, т. II, с. 91).

По Берлинскому договору (11 июля 1878 г.) России были присоединены Карс, Ардаган и Батум с портом последнего (6, с. 204). Из присоединенных территорий царское правительство образовало области, в которых военная и гражданская сосредоточилась в одном лице. По утвер-

жденному 20 сентября 1878 года Временному Положению Батумская область, образованная из отошедших по трактату частей Лазистанского санджака, в административном отношении подразделена на портовый город Батум и 3 округа (каждый состоящий из 3-х участков): Батумский, Артвинский и Аджарский. Карская область после Берлинского трактата в административном отношении была разделена на областной город Карс и шесть округов с тремя приставствами: Ардаганский, Зарумадский, Тахтинский, Шурагельский, Кагызманский и Ольтинский (8, т. II, с.261). Батумская область в 1883 году была присоединена к Кутаисской губернии (7, с.96-97). Карская область осталась самостоятельной административной единицей.

В 1880 г. из юго-западной части Тифлисского уезда образован Борчалинский уезд. Закатальский округ был отделен от Дагестана. В Кутаисской губернии из одного Кутаисского уезда создано три: Кутаисский, Шорапанский, Рачинский. По мере упразднения Гурии, княжеской и вольной Сванетии, Абхазии и Мингрелии, образовались новые уезды: Озургетский, Лечхумский, Зугдидский и Сухумский округ (7, с. 98-99).

В 1883 г. наместничество на Кавказе, введенное в 1844 году, было отменено и вновь восстановлено 26 февраля 1905 г. и просуществовало до марта 1917 г.

В 1903 году Батумская область и Сухумский округ были отделены от Кутаисской губернии, им была возвращена особая областная и окружная административная организация (7, с.97).

В 1906 г. Баку и ее фабрично-заводские районы были отделены от Бакинской губернии и превращены в отдель-

ную административную единицу - Бакинское градоначальство (2, с.123).

Таким образом, к 1917 году на Южном Кавказе было 5 губерний: Бакинская, Елисаветпольская, Тифлисская, Кутаисская, Эриванская и 4 области: Дагестанская, Закатальская, Карсская и Батумская. Это административное деление не учитывало национально-этнических границ: исторические территории азербайджанцев - Эриван, Нахичеван, Гейча, Шаруро-Даралагез, Ново-Баязет находились в составе Эриванской губернии, Борчалы в составе Тифлисской губернии, Дербент в составе Дагестанской области. Это административно-территориальное деление в основном сохранилось до 1917 года, до крушения царского самодержавия. Историко-политическая география Кавказа в начале XX века отражена в «Карте Кавказского военного округа 1903 года». Губернии были ликвидированы после образования советских республик в 1920-1921 гг., уезды продолжали существовать до административной реформы 1929 г., когда в Закавказье в основу был взят районный принцип деления.

А. Шахатунян выделяет 10 основных административно-территориальных переделов на Южном Кавказе. По его мнению (которое, вероятнее всего, отражает политику царизма на Кавказе): «Закавказье делиться на три коренным образом отличающиеся друг от друга части; Северо-западное, Южное и Восточное Закавказье. ...В первой преобладают грузины, во второй – армяне, третьей - татары. При таких условиях, конечно, самым целесообразным административным переделом был бы тот, при котором каждая из этих трех частей представляла бы одну единицу. ...Следует создать в Закавка-

зь три губернии - Тифлисскую, Эриванскую и Бакинскую или грузинскую, армянскую и татарскую. Каждая из этих губерний по пространству и по количеству населения будет приблизительно равна средней губернии Европейской России. Каждая будет иметь около 60.000 к. в. пространства и двух миллионов жителей с преобладанием в одной – грузин, в другой – армян, в третьей – татар» (7, с. 105). Однако А. Шахатунян не мог не знать, что население Южного Кавказа на 1 января 1916 г. (Кавказский календарь на 1917 г.) составляло 7.479.259, из них мусульман-3.339.945 (44,7 %), армян – 1.769.122 (23,6 %), грузин – 1.592.056 (21,3 %), и, что большинство армянского населения появилось на Кавказе в результате переселенческой политики Российской империи.

При проведении административно-территориальных реформ царское правительство не принимало во внимание национальный состав местного населения. Целью вышеуказанных реформ на Кавказе было укрепление колониальной власти в регионе. Эта планомерная, хорошо обдуманная и «дальновидная» политика царизма дает свои «плоды» в виде межнациональных конфликтов и сегодня, в начале XXI века.

ПРИМЕЧАНИЕ

1. Azərbaycan tarixi. Azərbaycan, Bakı, 1996.
2. PiriyeV V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Araz, Bakı, 2002.
3. Галоян.Г.А. Россия и народы Закавказья. Мысль, М., 1976.
4. Документы по истории Грузии (1862-1917). Грузия в период буржуазных реформ. Под редакцией проф. Ш.К. Чхетия, т.І, ч.2, Тбилиси, 1960

5. История армянского народа. С древнейших времен до наших дней. Ереванский Государственный Университет, Ереван, 1980.
6. Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917). Государственное издательство политической литературы, М., 1952.
7. Шахатуян А. Административный передел Закавказского края. Ашхатавор, Тбилиси, 1918.
8. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. т. I-II, Тбилиси, 1907

САФАРОВА И.Д.

**РЯД НАПРАВЛЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНО-
ПАКИСТАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ ВО ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЕ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА.**

(отзыв: доц. А. Р. Багирова)

С принятием акта о независимости Азербайджана в октябре 1991 года перед нашей страной открылась новая эра национальной государственности. Начался процесс активной интеграции Азербайджана в систему международных отношений, он стал членом многих международных и региональных организаций – ООН, Совета Европы, ОБСЕ, ОИК и др. Одновременно, Азербайджан, имеющий важное геостратегическое месторасположение на стыке Европы и Азии и, обладающий ценными природными ресурсами, превратился в объект интереса мировых и региональных держав. Среди этих государств одно из ведущих мест принадлежит Пакистану, дипломатические отношения с которым Азербайджан установил 9 июня 1992 года (1).

Говоря об истории пакистано-азербайджанских отношений надо отметить, что они существовали ещё задолго до появления на политической карте мира государств с аналогичными названиями. Восстановление маршрута Велико-

го Шёлкового пути, проходившего через территории современного Пакистана и Азербайджана, свидетельствовало о наличии глубоких исторических взаимосвязей между двумя народами. Известно также, что через территорию Азербайджана в средние века проходили важные транзитные пути, связывавшие Восток с Западом. В комплексе всемирно известного исторического памятника Ичери-Шехер находится так называемый Мултан-сарай, где, по преданию, останавливались торговцы и купцы из города Мултан (ныне расположен в Пакистане). Мултан-сарай можно рассматривать как один из своеобразных центров культурных связей между нашими народами.

Факт признания Азербайджанской республики первой среди бывших республик СССР указывал на важность роли, придаваемой официальным Исламабадом нашей стране. С первых дней формирования отношений между двумя странами Пакистан рассматривал их в контексте всестороннего развития, как возможность для создания обширной зоны сотрудничества во всех областях на принципах равенства, взаимопонимания и взаимовыгодного партнерства.

Начало процесса складывания отношений между Пакистаном и Азербайджаном, как известно, совпало с тяжелым периодом становления национальной государственности нашей республики, с периодом, когда армянские вооруженные формирования развязали против нас необъявленную войну. В этой сложной ситуации для молодой Азербайджанской республики морально-политическая поддержка со стороны Пакистана имела весомое значение. Его представители неоднократно с высоких трибун влиятельных международных и

региональных организаций – ООН, ОИК, ЭКО и др. выступили с решительным и принципиальным осуждением Армении как страны - агрессора. Пакистанская делегация при ООН приняла самое активное и непосредственное участие при подготовке, обсуждении и принятии СБ ООН резолюции № 822 от 30 апреля 1993 года, осудившей Армению как агрессора и потребовавшей немедленного вывода войск с оккупированных азербайджанских территорий (2).

Важным этапом в становлении межгосударственных отношений явилось открытие посольств Пакистана в Азербайджане в марте 1993 года и Азербайджана в Пакистане в 1997 году. Условно отношения между двумя странами можно рассмотреть как в рамках международных и региональных организаций – ООН, ОИК, ЭКО, так и двусторонние взаимосвязи в политической, торгово-экономической, военной, культурной и других сферах.

Расценивая характер отношений между Пакистаном и Азербайджаном, надо отметить, что они за все время их существования развивались весьма динамично и плодотворно. Здесь сказывалась взаимная заинтересованность сторон в сотрудничестве на основе равноправия и взаимовыгодных партнерских отношений, на которые в свою очередь серьезное влияние оказали развитие таких крупных стратегических проектов, как евроазиатский транспортный коридор ТРАСЕКА, планы транспортировки нефти и газа и т.д.

Правовая основа и фундамент дружбы между двумя странами были заложены ещё в ходе первого официального визита экс-президента Пакистана Фаруг Ахмед Хана Легари в Баку в октябре 1995 года (3).

В апреле 1996 г. по приглашению президента Пакистана в Исламабаде с ответным государственным визитом побывал президент Азербайджана Г.Алиев. Этот визит с точки зрения насыщенности можно расценить как узловый момент в отношениях между двумя странами. В его ходе был подписан пакет документов, содержащих соглашения и протоколы по различным сферам двусторонних отношений: соглашение по научному и техническому сотрудничеству; соглашение по сотрудничеству в консульских вопросах; консульская конвенция; меморандум взаимопонимания между министерствами молодёжи и спорта; соглашение по сотрудничеству в области спорта; соглашение по взаимопониманию между Национальным банком Азербайджана и государственным банком Пакистана; меморандум взаимопонимания по развитию туризма; конвенция по избежанию двойного налогообложения, предотвращения укрывательства доходов посольств от подоходных налогов; совместная декларация по объявлению городов Мултан (Пакистан) и Гянджа (Азербайджан) городами-побратимами (4). Наряду с заключением вышеупомянутых соглашений и протоколов, одним из важных итогов визита президента Г.Алиева в Пакистан стало открытие в Исламабаде азербайджанского посольства, призванного способствовать всемерному развитию отношений между двумя странами.

Во время встречи президента Г.Алиева с премьер-министром Пакистана Б.Бхутто основное внимание было уделено вопросам двусторонних торгово-экономических отношений и перспектив их дальнейшего развития. Пакистанское правительство объявило о предоставлении нашей

стране кредита в размере 10 млн. долл. на строительство сахарного завода (5). В свою очередь Г.Алиев призвал деловые круги дружественной страны вкладывать инвестиции в различные сферы азербайджанской экономики.

В ходе своего пребывания в Пакистане президент Азербайджана выразил глубокую признательность пакистанскому правительству, Министерству иностранных дел и постоянным представителям Пакистана в ООН за активную политико-дипломатическую поддержку Азербайджану в рамках различных международных организаций.

Одним из практических шагов на пути дальнейшего развития двусторонних отношений стало учреждение указом президента Азербайджана Г.Алиева от 17 мая 2000 г. Совместной министерской комиссии (СМК) для идентификации секторов и областей взаимовыгодного для обоих государств сотрудничества и обмена опытом (6). Первое заседание СМК было проведено в октябре 2000 г. в Баку. Пакистанскую делегацию возглавил министр нефти и национальных ресурсов Усман Аминуддин. Стороны обсудили предложения делегаций, и пришли к соглашению форсировать торговые отношения, способствовать вложению инвестиций во взаимно идентифицированные промышленные проекты, проводить обмен информацией в сферах науки и сельского хозяйства. Также была достигнута договоренность по обмену протоколами в сфере образования. Кроме того, пакистанская сторона предложила использовать свой опыт в деле подготовки дипломатических кадров для Азербайджанской республики и содействие в налаживании банковской и финансовой системы.

Второе заседание СМК было проведено в Исламабаде в сентябре 2002 года. Азербайджанская делегация, состоящая из 8 человек и возглавляемая вице-премьером Я.Эюбовым, имела многочисленные деловые контакты и встречи со своими пакистанскими партнерами (7). Во время этих встреч и переговоров стороны рассмотрели состояние и выполнение запланированных на первом заседании СМК совместных мер, выдвинули новые предложения и наметили перспективные направления деятельности на следующий срок.

Как известно, еще в конце 1993 г. между Пакистаном и Азербайджаном были предприняты конкретные шаги по налаживанию транспортных коммуникаций, и был открыт прямой рейс Баку-Карачи, осуществлявший гражданские и транспортные перевозки. С открытием рейсов пакистанских международных авиалиний в Баку и азербайджанских авиалиний в Карачи двусторонние контакты значительно укрепились: торговый оборот между двумя странами достиг 13 млн. долл. в год. Поэтому, когда обе стороны по объективным причинам вынуждены были прервать авиарейсы, это отразилось на снижении товарооборота, отрицательно повлияло на развитие взаимовыгодных торгово-экономических связей между двумя странами.

После прихода к власти генерала П.Мушаррафа в 1999 году во внешнеполитическом курсе Пакистана наметилась тенденция еще большего углубления и расширения спектра пакистано-азербайджанского взаимодействия. Этому в немалой степени способствовали сложившиеся дружественные отношения между главами двух стран – президентом Г.Алиевым и генералом П.Мушаррафом. Так, участвуя на

встрече глав государств – членов ОИК в Тегеране в июне 2000 года, президенты двух стран имели встречу, в ходе которой были обсуждены дальнейшие перспективы сотрудничества во всех сферах, включая и военную. Президент Пакистана П.Мушарраф выразил полную поддержку Азербайджану в правом деле защиты и обеспечения его территориальной целостности (8). После этой исторической встречи отношения между нашими странами поднялись на новый, более качественный уровень, приобретя военно-политическое содержание, а сотрудничество в военной сфере стало наиболее интенсивно и динамично развивающейся областью двусторонних отношений.

Как факт военного сотрудничества между двумя странами можно расценить официальный визит в конце мая 2001 года в Исламабад министра обороны Азербайджана генерала С.Абиева. Глава военного ведомства Азербайджана имел встречу с президентом Пакистана генералом П.Мушаррафом, а также с министром обороны Гамидом Наваз Ханом, в ходе которой были подписаны ряд соглашений по взаимному сотрудничеству и обсуждены перспективы дальнейшего сотрудничества.

В середине апреля 2002 г. министр обороны Пакистана Гамид Наваз Хан с ответным визитом посетил нашу страну (9). Во время его визита было подписано соглашение в области военного сотрудничества, подготовки военных кадров, а также были намечены перспективные направления в военной сфере, представлявшие взаимный интерес. Согласно достигнутой договоренности в 2002 г. 5 азербайджанских офицеров продолжили своё военное образование

в Пакистане, а к 2003 г. их число планировалось увеличить до 19 человек.

Ответный визит министра обороны Азербайджана С.Абиева в Пакистан состоялся в сентябре 2002 г. В круг интересов азербайджанской делегации входило знакомство с его военно-промышленным комплексом, поэтому в ходе визита она посетила некоторые военные объекты и предприятия по разработке и выпуску современного вооружения. Была достигнута договоренность о закупках у Пакистана средств спецсвязи, оснащения для спецподразделений и военной амуниции (10). В свою очередь и пакистанская сторона проявляла значительный интерес к военно-промышленному комплексу нашей страны, к совместным военным разработкам между учёными двух стран. В этом направлении состоялась церемония подписания рабочих документов между министерствами обороны Пакистана и Азербайджана.

Активную роль в развитии пакистано-азербайджанских связей играют посольства двух стран. Так, в начале 2003 г. посольство Азербайджана в Исламабаде приняло участие в подготовке проекта о юридической взаимопомощи и сотрудничестве между министерствами внутренних дел обеих стран. Основное внимание предусматривалось сосредоточить на сотрудничестве структурных подразделений МВД, таких как департаменты по борьбе с наркобизнесом и информационные структуры, а также планировалось создание экспертных групп между двумя министерствами.

В связи с проведёнными в конце 2002 г. новыми выборами в Национальную Ассамблею Пакистана межпарла-

ментские контакты между двумя странами еще больше активизировались. Новый председатель Национальной Ассамблеи Чоудри Амир Гусейн в январе 2003 г. принял посла Азербайджана Е.Мадатли, который от имени председателя Милли Меджлиса вручил ему поздравительное письмо в связи с избранием на высокий пост и приглашением посетить нашу страну в любое удобное время (11). На этой встрече было достигнуто соглашение по формированию межпарламентских групп из депутатов высших законодательных органов двух стран с привлечением в эти группы также женщин-парламентариев.

Итак, основными взаимными интересами политического сотрудничества двух стран являются:

- военно-политические интересы;
- торгово-экономические интересы (от древнего Шелкового пути до наших дней, Евроазиатский транспортный коридор)
- сотрудничество в научно-техническом и культурных сферах;
- совместная борьба против международного терроризма.

В целом, в указанный период пакистано-азербайджанские связи развивались достаточно успешно и плодотворно, охватывая всё новые сферы двустороннего сотрудничества и способствовали развитию и укреплению отношений между двумя странами.

ПРИМЕЧАНИЕ

1. Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). B., 1996, s.84.
2. «Azərbaycan», 9 aprel, 1993.
3. «Azərbaycan», 10 oktyabr, 1995.
4. «Зеркало», 20 марта, 2003.
5. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. (Azərbaycan respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1995-1996-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar). B., 1997, c. 2, s. 474.
6. «Azərbaycan», 15 avqust, 2003.
7. www.Bakutoday_net; «Azərbaycan», 06 sentyabr, 2002.
8. «Xalq qəzeti», 14 iyun, 2000.
9. «Azərbaycan», 17 aprel, 2002.
10. «Эхо», 13 сентября, 2002.
11. «Xalq qəzeti», 12 yanvar, 2003.

ƏMİROV İ.C.

TÜRKİYƏ –YAPONİYA MÜNASİBƏTLƏRİ

YENİ MƏRHƏLƏDƏ

(rəyçi: prof.M.M.Sofiyev)

Şərqi qədim ölkələri olan Yaponiya və Türkiyə dövlətləri arasındakı əlaqələr qədim tarixə malikdir. Bu əlaqələr illərboyu daha da möhkəmlənmiş və inkişaf etmişdir. Buna eyni zamanda hər iki dövlətin dəniz dövləti olması da şərait yaratmışdır. Lakin biz hər iki ölkə arasındakı əlaqələrin 1990-cı ildən sonrakı əlaqələr tarixini şərh edəcəyik.

Türkiyə və Yaponiya dövlətləri arasında qurulan dostluq münasibətlərinin tarixi yüz il əvvəldən başlamışdır. Bu əlaqələr xüsusi ilə 90-cı illərdə daha da inkişaf etmişdir. Bu əlaqələr tarixi ilə bağlı 1990-cı ildə Yaponiya və Türkiyədə bayram mərasimləri keçirilmişdir. Mərasimlərdə hər iki ölkənin, hökumət nümayəndələri və digər rəsmi şəxslər də iştirak etmişdilər. Yaponiyada keçirilən mərasimlərdə Türkiyə prezidenti Turqut Özal, Dəniz Qüvvətləri generalı Oradmiral Orhan Karabulut, Türkiyədə keçirilən mərasimlərdə isə şahzadə Altes və Tomohito Mikasa iştirak etmişdilər.

Türkiyənin səkkizinci prezidenti T. Özalın prezidentliyi dövründə Türkiyə və Yaponiya münasibətləri daha da inkişaf etmişdir. Belə ki, T. Özalın sərbəst bazar iqtisadiyyatı siyasəti

yeritməsi, Yapon şirkətlərinin regiona marağını artırmış , iki ölkə arasında iqtisadi yatırımları daha da inkişaf etdirmişdir. Bu da təkcə Türkiyə iqtisadiyyatına deyil, eyni zamanda region dövlətlərinin iqtisadiyyatına da müsbət mənada təsir etmişdir.

Ümumiyyətlə 90-cı illərdə Yaponiya və Türkiyə dövlətləri arasındakı əlaqələr bir çox sahələrdə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələr siyasi, iqtisadi, həm də mədəni sahələrdə mövcut olmuşdur.

1990-cı ildə Türkiyə və Yaponiya hökumətləri arasında olan siyasi əlaqələr, əsasən Yaxın Şərq məsələsi ilə bağlı başlamışdır. Bununla bağlı 1990-cı il avqust ayında Yaponiya Xarici işlər naziri Nakayama Türkiyədə səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı iki tərəfli münasibətlərlə yanaşı Yaxın Şərq məsələsi , ABŞ-İraq münasibətləri də müzakirə mövzusu olmuşdur. İraq böhranı ilə əlaqədar region dövlətlərinə Yapon hökumətinin yardım edəcəyindən bəhs edən hökumət nümayəndəsi Orta Şərqə yönəlmiş yardımların bir halqası olaraq, Yapon hökumətinin Türkiyə dövlətinə də milyon dollar dəyərində « əmtəə krediti» ayracağını bildirmişdir. Türkiyə hökuməti bu kredit vasitəsi ilə Haliç Körpüsünü inşa etdirmişdir.

1990-cı il 2 avqustda Birləşmiş Millətlər Cəmiyyəti Körfəz savaşında İraqın hərəkətlərini pisləmiş və öz ordularını Küveyt ərazisindən çıxarmağı bildirmişdir. Bunun ardınca Yaponiya və Türkiyə dövlətləri də BMT-nin qərarlarınının tərəfində olduqlarını bildirmişdilər.

1990-cı il oktyabr ayında isə Yaponiya baş naziri Kayfu Türkiyədə səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı Yapon baş naziri Kayfu, prezident T.Özal və baş nazir Akbulut ilə görüşlər keçirmişdir. Görüş zamanı Türkiyə tərəfi Yaponiyanın

regionla bağlı apardığı siyasəti dəstəklədiklərini bildirmişdir. Türkiyə prezidenti T. Özal Yaponiya hökumətinin Türkiyədə iqtisadi inkişafa göstərdiyi dəstəyi və regionda sta-billiyin yaranmasındakı əməyini yüksək qiymətləndirmişdir (1).

Baş nazir Kayfu isə Yapon hökumətinin, Körfəz savaşında Türkiyə dövlətinin tutduğu mövqeyi dəstəklədiyini və bu savaşın Türkiyə iqtisadiyyatına ağır zərbə olduğunu bildiklərini vurğulamışdır.

Yapon rəsmisi bununla bağlı belə demişdir; Yaponiya hökuməti bilir ki, müharibənin bitməsi bölgədəki bütün problemlərin bitməsi demək deyildir. Yaponiya hökuməti Körfəz müharibəsinin doğurduğu bu problemləri aradan qaldırmaq üçün, Türkiyəyə qaçan 400-500 qaçqın ailəsinin də Türkiyə üçün maddi yük olduğunu nəzərə alaraq, barış və sülhün qorunması, rahatlığın olması üçün, Türkiyə dövlətinin də bu savaşdan çəkdiyi əziyyətləri nəzərə alaraq əlavə 93,8 milyon iyen dəyərində Türkiyəyə və İrana yardım ayırmışdır. Türkiyə hökumətinə isə « Körfəz Savaşı» ilə bağlı ümumilikdə 95 milyard 751 milyon iyen (təxmini 700 milyon dollar) yardım etmişdir.

1991-ci il oktyabr seçkilərindən sonra, Türkiyədə baş nazir vəzifəsinə S.Dəmirəl gəldi. S. Dəmirəl Yaponiya dövləti ilə münasibətlərə xüsusi önəm verərək, bu münasibətləri daha da inkişaf etdirmək üçün 1992-ci il dekabr ayında Yaponiyada səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər müzakirə mövzusu olmuşdur. Eyni zamanda Körfəz Savaşının və Soyuq savaşın sona çatmasının ardından, Türkiyənin Yaxın Şərq və Qafqazlarda rolunun artması və güclənməkdə olan Yaponiyanın bu bölgələrdə olan marağından bəhs edilmişdir. S. Dəmirəl görüşdə bildir-

mişdir ki, Türkiyə və Yaponiya dövlətləri arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, hər iki ölkə xalqlarının gələcəyi üçün vacib olan amillərdəndir.

Baş nazir Miyazava isə çıxışında bildirmişdir ki, Yaponiya hökuməti, Türkiyəni Türk dünyasına açılan strateji bir ölkə olaraq görür. Yaponiya və Türkiyə münasibətlərinin gücləndirilməsi, Yaponiyanın önündə yeni Türk respublikalarının da yerləşdiyi bölgədə mövqeyini uzun müddət qorumaqda və inkişaf etdirməkdə yeni üfüqlər açacaqdır (2).

90-cı illərdə hər iki ölkənin Parlamentləri arasında da görüşlər olmuşdur. Bu görüşləri (hələ 1985-ci ildən fəaliyyət göstərən) Türk- Yapon Parlamentlərarası Dostluq qrupu həyata keçirirdi. 1990-cı ildə Yapon- Türk Parlamentlərarası Dostluq qrupunun rəhbəri Konemaru idi. Lakin 1992-ci ildə onun adı bir rüşvət məsələsinə qarışdığı üçün tutuldu və bunun üzündən qrupun fəaliyyətləri qısa bir ara üçün dayandırıldı. 1993-cü ildən bu dostluq qrupunun rəhbəri keçmiş Yaponiya Səhiyyə naziri Kozo Vatanabe oldu. Bundan sonra qrupun yenidən canlandırılması başlandı.

Türk- Yapon Parlamentlərarası Dostluq qrupunun ilk rəhbəri isə Kamal Orun vəfatından sonra, keçmiş Dövlət naziri Əhməd Karaevli olmuşdur.

1994-cü il may ayında Yapon- Türk Parlamentlərarası Dostluq qrupunun rəhbəri Kozo Vatanabe və nümayəndə heyəti, Türkiyədə səfərdə oldular. Səfər zamanı bir sıra məsələlər müzakirə olunmuşdur. Bunlar əsasən qrupun işini gücləndirmək, qarşılıqlı səfərləri çoxaltmaq, iki ölkə arasında qarşılıqlı işbirliyi məsələlərini genişləndirməkdən ibarət olmuşdur. Bu məsələləri daha da inkişaf etdirmək üçün 28

aprel- 2 may 1995-ci ildə Şişinto Patrisi və baş direktor Ozava da Türkiyədə səfərdə oldular. Bu səfərlər qarşılıqlı şəkildə davam etməkdədir.

1995-ci il 26 fevral-1 mart tarixlərində baş nazir Çillər və nümayəndə heyəti- (baş nazirin köməkçisi və xarici işlər naziri Murat Karayalçın, Rabitə naziri Mehmet Köstepen, Ekologiya naziri Mustafa Yılmaz, bundan başqa Türk iş adamları, alimlər və media nümayəndələri) Yaponiyada səfərdə oldular. Səfər zamanı Türkiyə baş naziri Çillər, Yapon imperatoru Akixito və baş nazir Murayama tərəfindən qəbul olundu. Görüşlər zamanı hər iki baş nazir qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirmək, ortaya çıxan problemləri isə iki tərəfli əməkdaşlıq nəticəsində aradan qaldırmaq barədə söhbət etdilər.

Türkiyə baş naziri Çillər Yapon hökumət nümayəndəsinə bildirmişdir ki, Türk hökuməti, Yapon işadamlarına Türkiyədə hər cür şəraiti yaratmaq üçün bir neçə sənəd qəbul etmişdir. İndi Yapon işadamları Türkiyədə rahat şəkildə fəaliyyət göstərə bilirlər. Türkiyə hökumət nümayəndəsi çıxışında Yapon işadamlarını, Türkiyəyə dəvət etmişdir. Eyni zamanda baş nazir Çillər bildirmişdir ki, Soyuq savaşın sona çatmasından sonra, Türkiyənin strateji mövqeyə malik olduğu Orta Asiya regionunda birgə iş qura bilirlər.

Eyni zamanda baş nazir Çillər bildirmişdir ki, Yaponiyanın- Türkiyə ilə işbirliyi və Türkiyənin AB Gömrük birliyinə qoşulması, Yaponiyanın Avropa Birliyi ilə inteqrasiyasını da gücləndirəcək. Türk hökumət nümayəndəsi bildirmişdir ki, Türkiyə hökuməti, Yaponiyanın BMT-də Birləşmiş Millətlər Etimad Komissiyasına daimi üzv olması üçün lazımı dəstəyi verəcəkdir. Türkiyə baş naziri T.Çillər

Yapon imperatoru Akixitonu və xanımını Türkiyəyə dəvət etmişdir. Səfər hər iki tərəf üçün çox uğurlu keçmişdir.

1996-cı ildə Yaponiya Xarici işlər naziri Y. İkedə və köməkçisi Matsuo Türkiyədə səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı prezident S. Dəmirəl, baş nazir M. Yılmaz və Xarici işlər naziri Gönensay ilə görüşlər olmuşdur. Görüşlər zamanı hər iki ölkə arasında qarşılıqlı tərəfdaşlığın gücləndirilməsi vurğulanmışdır.

1999-cu ildə Türkiyədə zəlzələ baş verdi. Və bu zəlzələdə Türkiyə dövləti çox böyük itkilərə məruz qaldı. Bu itkiləri azaltmaq üçün bəzi dünya dövlətləri Türkiyə dövlətinə yardımlar etdilər. Yapon hökuməti də bu zaman Türkiyəyə dərhal qurtarma və köməkçi qruplar yollamışdır. Bunun üçün yaponlar Adapazarı və Düzcədə Türk- Yapon kəndləri qurmuşdular. Bu da hər iki dövlətin dostluq və əməkdaşlıq nümunəsi kimi qəbul olunmuşdur.

2000-ci ildə Türkiyə Xarici işlər naziri İsmail Cem Yaponiyada səfərdə oldu. Səfər zamanı İsmail Cem, Yaponiya Xarici işlər naziri Masahiko Komura ilə görüşmüşdür. Görüş zamanı qarşılıqlı əməkdaşlığı gücləndirmək və iki tərəfli əlaqələri daha da inkişaf etdirmək barədə söhbətlər olunmuşdur. Yapon Xarici İşlər naziri Masahiko Komura bildirmişdir ki, səfər ikitərəfli münasibətlərin bir əksidir. Ona görə də Yaponiya hökuməti 1999-cu ildə Türkiyədə baş verən iki zəlzələnin ziyanlarını aradan qaldırmaq üçün bu ölkəyə yardım etmək niyyətindədir. Türkiyə Xarici İşlər naziri Cem Yaponiyanın göstərdiyi yardıma və əməkdaşlığa görə dərin minnətdarlığını bildirmişdir.

Qarşılıqlı əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün 2001-ci ilin yanvar ayında keçmiş baş nazir R.Haşimoto Türkiyədə,

oktyabr ayında isə Turizm naziri Mustafa Taşar Yaponiyada səfərdə olmuşdur.

2002-ci il 4-9 apreldə Türkiyə Xarici İşlər Naziri İsmail Cem, Yaponiya Xarici işlər naziri Yohei Kononun dəvəti ilə Yaponiyada səfərdə oldu. Səfər zamanı 19-cu əsrdən başlayan Yapon- Türk münasibətləri ümumi nəzərdən keçirildi və 21-ci əsrdə əməkdaşlığın yolları müzakirə olundu. Burada qeyd olundu ki, iki ölkə arasında olan əməkdaşlıq 19-cu əsrdən etibarən başlamış və bütün aspektlərdə, (siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə) illərboyu daha da inkişaf etmişdir. Bu mənada hər iki nazir Ertuğrul faciəsinin 110-cu yubiley mərasimində iştirak etmək məqsədi ilə Vakayama əyalətinin Kusimoto limanına gəlmişdilər. Türkiyə Xarici işlər naziri İ.Cem bildirmişdir ki, bu dostluq illərboyu davam edəcək və bu cür mərasimlər iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlığın inkişafına şərait yaradacaqdır. Sonra hər iki nazir imperator ali həzrətləri Prins və Prinsesa Mikasanın qəbulunda oldular. Görüş zamanı Türkiyə Xarici işlər naziri, Türkiyə prezidentinin salamlarını şahzadə Mikasaya çatdırdı və onu Türkiyəyə dəvət etdiyini bildirdi.

Yapon hökumət rəsmiləri isə Türkiyə hökumətinin regionda sülhün və sabitliyin qorunmasında rolunu xüsusi vurğulamışdır. Yaponiya tərəfi eyni zamanda bildirmişdir ki, Türkiyənin Avropa Birliyinə daxil olması üçün Avropa Şurasının Helsinski qərarına xoş baxırlar.

Hər iki nazir 2003-cü ildə Yaxın Şərqdə sülhün bərpa edilməsinin mümkün olduğunu vurğulamış və bunun üçün beynəlxalq cəmiyyətin münafişəyə yardım etməyindən

söhbət açmışlar. Eyni zamanda hər iki tərəf Yaxın Şərq, Qafqaz, Mərkəzi Asiya regionunda stabilliyin və inkişafın təmin olunması məqsədi ilə bağlı fikir mübadiləsinin edilməsini qərarlaşdırmışlar.

Türkiyə dövləti ilə Yaponiya dövləti arasında iqtisadi əlaqələr də mövcuddur. Bu əlaqələr 1990-cı ildə də davam etmişdir. Türkiyə və Yaponiya dövlətləri arasında ticarəti gücləndirmək üçün 1986-cı ildə « Yapon- Türk iş şurası» qurulmuşdur. Bundan sonra Yapon şirkətləri Türkiyədə bir sıra yatırımlar etmişlər.

1990-cı ildə Yapon şirkətlərinin yeni iqtisadi işbirliyi layihəsi olan Əliağa elektrik stansiyası layihəsi uğurla alınmadı.

1985- ildən Yapon firmaları BOT (Brinq- Operate – Transfer) «Götür-İşlət- Devret» modeli çərçivəsində layihələrə yaxın maraq göstərdi. Yaponiyanın 8 böyük firmasından ibarət olan Yapon Konsorsiumu 1989-cu il oktyabr ayında Türkiyə Elektrik Qurumu (TEQ ilə Əliağa elektrik stansiyası layihəsi) inşaat maliyyəsi 30 milyard iyen) üçün bir müqavilə imzaladı. Layihənin əsası isə İzmir bölgəsində BOT modelinə əsasən yüzdə 70-i Yapon şirkətləri konsorsiumuna , yüzdə 30-u isə Türk sərmayəsinə aid olmaq üzrə bir elektrik stansiyası (1,000MV) qurulması və Cənubi Afrikadan kömür idxal edilərək çalışdırılması planlanırdı. Lakin 1991-ci il oktyabr ayında Antalyada qurulan Türk-Yapon işbirliyi komitəsinin toplantısında, Yapon tərəfi, Türk tərəfindən Əliağa Elektrik Layihəsinə lazım olan köməyi göstərmələrini və Yapon tərəfinin isə işə başlamaq arzusunda olduqlarını bildirmişdir.

1991-ci il oktyabr seçkilərindən sonra, hakimiyyətə gələn baş nazir S. Dəmirəl, Yaponiyada səfərdə olmuşdur. Bu səfərdə baş nazir S.Dəmirəldən başqa, dövlət naziri Cavit Çağlar, xarici işlər naziri Hikmət Çətin başda olmaqla, iş adamları da iştirak etmişdilər. S. Dəmirələ bu görüşdə Yapon dövlət naziri bildirmişdir ki, Yaponiya hökuməti, İstanbul içmə suyu layihəsinin reallaşması üçün Türkiyə hökumətinə 150 milyard iyen təxmini 1 milyard 400 min ABŞ dolları kredit ayırmışdır.

Bundan başqa Ankara – İstanbul sürətli qatar yolunun çəkilməsi, limanların tikilməsi və « KİT»-lərin modernləşdirilməsi prosesində də birgə Yapon-Türk işbirliyi qurulmuşdur. Səfər zamanı Əliağa elektrik stansiyası da müzakirə mövzusu olmuşdur.

Baş nazir Dəmirəlin gerçəkləşdirdiyi bu səfər nəticəsində Yapon- Türk münasibətləri daha da irəliləmiş və hər iki ölkə üçün çox faydalı olmuşdur. Bundan sonra Türkiyə- Yaponiya iqtisadi münasibətləri inkişaf etmiş, Türkiyə və Yaponiya arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri həyata keçirən qurumlar öz işini daha da fəallaşdırmışdır. O, cümlədən Yapon hökumətinin icra təşkilatı olan CİKA (Capan İnternational Cooperation Agensu) təşkilatı da işini genişləndirmişdir. Yaponiya hökuməti CİKA vasitəsi ilə yarı quru və quru torpaqlarda kənd təsərrüfatı ilə bağlı yatırımlar həyata keçirməkdədir.

1990-cı il sentyabr tarixində bunun üçün eksperiment torpaqlarda işlər başlamış, 1995-ci ildə sona çatmışdır. CİKA bu fəaliyyətini digər Türk respublikalarında (o, cümlədən Azərbaycanda) da həyata keçirir.

Yaponiyanın Türkiyə ilə ticarət münasibətləri 1990-cı ildə daha da inkişaf etmişdir. Bu inkişaf nəticəsində ticarətin həcmi 1 milyard dollar olmuşdur. Yaponiya hökuməti Türkiyəyə ixracatını artırdıqca, Türk hökuməti də gömrük rüsumlarını aşağı salmışdır. 1990-cı ildə Yaponiya-Türkiyəyə düyü, toxuma, ipək kimi məhsulları-sənaye məhsulları olaraq isə kimya, ağır maşınlar, elektrik maşınları ixrac edirdi. Buna qarşılıq Türkiyənin ixracatı siqaret, bəzi dərman maddələri, tütün, şərab, xalı, quru və yaş meyvə kimi xammal məhsulları – dəmir, polad, kimya, tikmə və dəri kimi istehsalçı məhsullar da var idi. Yaponiyanın- Türkiyəyə ixracatı 1990-cı ildə 1,8%, 1991-ci ildə 1,7%, 1992-ci ildə 1,1% kimi kiçik rəqəmlərdir. İdxalatı isə 1990-cı ildə 5.0%, 1991-ci ildə 5,2%, 1992-ci ildə 4,9%-dir. Türkiyənin ixracatı (min dollarla) 1990-cı ildə 239,234, 1991-ci ildə 226,043, 1992-ci ildə 1,112.686 olmuşdur.

Türkiyə və Yaponiya hökumətlərinin bağladığı 1991-ci il müqaviləsinə görə Yapon şirkətləri Əliağa elektrik stansiyasında işlərini davam etdirmək arzusunda olduqlarını bildirmişdir. Ancaq 15 aprel 1992-ci ildə Braziliyadakı Dünya Konqresində Türkiyə baş naziri Süleyman Dəmirəl Türkiyə hökumətinin Əliağa Elektrik Stansiyası layihəsindən daşındığını və Yaponlara alternativ yer olaraq Yumurtalıqı təklif etdiklərini bildirmişdir. Bu təklifdən sonra Yapon şirkətlərinin rəsmiləri Türkiyəyə gəlib baş nazir Dəmirəl və bəzi Türk rəsmiləri ilə görüşmüşdülər. Yapon nümayəndələri Ankarada çağırtdıqları mətbuat konfransında bildirmişdilər ki, Əliağa elektrik stansiyasını tikməyəcəklər və təklif olunan Yumurtalıq layihəsinə isə maliyyə imkanlarını düzəltməkdən

sonra qərar verə bilərlər. Əliğa Elektrik Stansiyası ilə bağlı layihənin uğursuzluqla başa çatması Yapon firmalarını bir müddət başqa layihələrə qoşulmaqdan çəkirmişdir. Yeni yatırımlar isə 1992-ci il fevral müqaviləsindən sonra gerçəkləşmişdir. 1993-cü ilin mart ayında qarşılıqlı yeni bir müqavilə imzalandı. Bu müqavilələr bağlandıqdan sonra hər iki ölkə arasında bağlanmış müqavilələrin hüquqi çərçivəsi tamamilən hazır oldu. Bundan sonra 1993-cü ilin sonunda HONDA, 1994-cü ilin yanvar ayında MAZDA, daha sonra isə TOYOTA və s firmalar Türkiyədə fəaliyyətə başladılar.

Türkiyənin isə Yaponiyaya demək olar ki, investisiya qoymuş şirkəti yoxdur. Bu da onunla əlaqədardır ki, Yaponiya bazarı mühavizəkarlığını qoruyub saxlamaqdadır. Başqa bir cəhətdən isə Türk şirkətləri, Yaponiyaya ixrac etdikləri məhsulları Yapon bazarına uyğun olaraq dəyişmişdir. 1994-2003-cü illərdə isə dəyişməyən məhsullar, tütünün şərq tipi, pomidor pastası, quru meyvələr, balıq (ton və qarides balığı) pərdəlik qumaş, dəmir və polad məhsulları olmuşdur.

1996-cı ilə qədər Türkiyə dövlətinin Yaponiyaya ixracatı nisbi artımlarla davam etmiş, ümumilikdə 236 milyon dollardan yuxarı çıxmamışdır. Hətta Uzaq Şərq böhranı zamanı bu rəqəm aşağı belə düşmüşdür. Türkiyə dövləti ticarət bazarında, Yaponiyaya ən çox dəmir-polad ixrac edən ölkə olmuşdur. Dəmir-polad ixracatı 1995-ci ildə ümumi ixrac edilən məhsullar içərisində 140 milyon dollar (ümumi ixrac məhsulları 233 milyon dollar olmuşdur.) təşkil etmiş, 1998-ci ildə isə 40 milyon dollar səviyyəsinə düşmüşdür. Ancaq dəmir-polad məhsullarında baş verən bu

sürətli enişin yerini, Türk şirkətləri qida məhsulları, xalı, qumaş kimi məhsullarda olan artımlarla doldura bilmişdir.

1995-ci il 26 fevralda Türkiyə baş naziri Çillər Yaponiyada səfərdə olmuşdur. O, səfər zamanı Yapon dövlət rəsmilərinə, Yapon şirkətlərinin də qoşulduğu layihələr haqqında məruzə etmişdir. Baş nazir Çillər 1) İstanbul içmə suyu layihəsi, 2) İstanbul təbii qaz layihəsi, 3) Mərmərə liman layihəsi, 4) İstanbul təbii qaz layihəsi, 5) avtomobil layihəsi, 6) Türkmən təbii qaz və Bakı- Ceyhan neft boru kəməri layihəsi, 7) Üçüncü boğaz körpüsü layihəsi kimi layihələr haqqında məlumat vermişdir. Sonra hər iki dövlət arasında bir sıra müqavilələr imzalanmışdır. Bu müqavilələr ondan ibarət olmuşdur ki, tezliklə 1.) Ankarada CİKA bürosu açılın və büro Orta Asiyaya yönəlik Yapon- Türk işbirliyinə yeni təkan versin. Bundan başqa 2) Türkiyəyə 500 milyon dollarlıq kredit verilsin. 3) İstanbul içmə suyu layihəsinin ikinci dövrü üçün (ilk dövrü 1993-cü ildə olmuşdur 52,5 milyard iyen) Türkiyəyə «ODA» krediti verilsin. 4) Bu əlaqələr ümumi « Türk dünyası» miqyasında dəyərləndirilsin.

Bu müqavilələrdən sonra Türkiyə baş naziri Çillər Türkiyənin xarici iqtisadi siyasətində Asiyanın rolunun mühümlüyünü təsdiq etmiş, Türkiyənin Asiya regionuna açılmasında Türk-Yapon əməkdaşlığının əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

1999-cu ildə Yapon hökuməti Türkiyədə baş vermiş zəlzələyə kömək məqsədilə, İstanbul bələdiyyəsinə 12 milyard iyen miqdarında kredit ayırmışdır. Bu kredit körpülərin dayanıqlığını artırmaq üçün istifadə olunmuşdur.

2000-ci ildə Türkiyə Xarici İşlər Naziri İsmayıl Cem Yaponiyaya səfəri zamanı- Yapon rəsmiləri ilə qarşılıqlı

əməkdaşlığı gücləndirmək və iki tərəfli ticarəti inkişaf etdirmək üçün söhbətlər aparmışdır. Sonra iki dövlət rəsmiləri «Ortaq işbirliyi planı» haqqında protokol imzalamışdır. Türkiyə tərəfi Yaponiyanın Türkiyə ilə apardığı iqtisadi əməkdaşlığı yüksək qiymətləndirmişdir.

Bundan başqa Yapon bankları da Türkiyədə fəaliyyət göstərirlər. Bu banklardan biri olan Mitsui (hazırda bu bank Sakura adlanır) 1986-cı ildən İstanbulda öz şöbəsini açmış, 1990-cı ildə fəaliyyətini daha da böyütmüşdür. Bu banklar Türkiyədə Yapon şirkətlərinin işinə çox böyük yardımlar etmişdir. Bu şirkətlər Türk şirkətləri ilə ortaqlıq işbirliyi qurmuşlar.

1988-ci ildə Yapon Bridgeston şirkəti ilə Türk Sabançı Qrupu arasında ortaqlıq işbirliyi qurulmuşdur. Bu şirkətlərin birgə fəaliyyəti nəticəsində şin fabriki, 1994-cü ildə «YKK» fabriki fəaliyyətə başlamışdır. Eyni ildə Toyota şirkəti ilə Sabançı firması arasında əldə olunmuş razılığa əsasən yeni avtomobil firması qurulmuş, 1994-cü ilin sentyabr ayında fəaliyyətə başlamışdır. Honda şirkəti isə Anadolu firması ilə birlikdə 1995-ci ilin avqust ayında «Motosiklet», 1997-ci ilin noyabr ayından isə avtomobil buraxmağa başlamışdır.

Yapon şirkətləri 1994-cü ildə 16 layihə əsasında Türkiyəyə 126 milyon dollar, (ölkə sırasında 6-cı yer) 1995-ci ildə isə «MAZDA» da daxil olmaqla 19 layihə əsasında 284 milyon dollar yatırım etmişdir. 1996-cı ildə isə Yapon şirkətləri, Türkiyə siyasələrinin tərəddütsüzlüyü nəticəsində 21 milyon dollarlıq yatırım etmişdir. 1999-cu ildə isə Yapon şirkətləri ümumilikdə 6 layihə əsasında 14 milyon dollarlıq yatırım etmişdir. Bu yatırımlarla bağlı Yaponiya və Türkiyə

dövlətləri arasında bir sıra müqavilələr bağlanmışdır. Bunlar 1993-cü ilin mart ayında bağlanmış «Yatırımların Təşviqi və Qorunması», 1994-cü ildə isə « İkili Vergilərin qarşısının alınması» haqqında bağlanmış müqavilələrdir. Bu müqavilələrin əsas məqsədi şirkətlərin işini yüngülləşdirmək, onlara şərait yaratmaqdan ibarət idi.

1996-cı ildə Yapon şirkətlərinin Türkiyədə həyata keçirdikləri layihələrin səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Bunun da əsas səbəbi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Türkiyə siyasilərinin tərəddütsüzlüyü idi.

Amma Yapon şirkətlərinin Türkiyədə yatırım etmələrinin də bir sıra səbəbləri var idi.

1. Türkiyənin AB-yə namizəd olması, AB ilə bağlanmış olduğu gömrük müqaviləsi nəticəsində, Avropaya ixrac edən qurum halına gəlməsi.
2. Xarici şirkətlərə qarşı açıq qapılar və sabit siyasət yeritməsi.
3. Strateji bir ərazidə yerləşməsi.
4. İşləyən qüvvənin çox və ucuz olması.
5. Burada varlanma sürətinin yüksək olması.
6. Şərtli və şərtsiz xarici ticarətdən qaynaqlanan potensial gücün olması.
7. Turizm cəhətdən zəngin ölkə olması.
8. Öz ölkəsini təmin edə biləcək kənd təsərrüfatı məhsulunun olması.
9. Rəqabətin çox da böyük olmaması.
10. Keyfiyyətə yerli şirkətlərdən üstün olma qabiliyyəti.

Türkiyəyə yönəlik yatırımların isə artmamasının bir neçə səbəbini göstərmək olar.

1. Yüksək inflyasiyanın olması.
2. Maliyyə məsələlərinin lazımı qədər inkişaf etməməsi.
3. Döngə sənayesinin inkişaf etməməsi.
4. Siyasi tərəddütlərin olması.
5. Bank işində olan çatışmazlıqlar.
6. Vergi sisteminin mürəkkəb olması.

Lakin Türkiyənin -Yaponiyaya ixracatını artırmaq üçün CETRO (Capan External Trade Organization- Yaponiyanın Xarici ticarət təşkilatı) İstanbul ofisi 1963-cü ildə açılmışdır.) təşkilatı və Yapon bankları da çox mühüm işlər görməkdədir. Bu banklar Türkiyədə həm də kreditlər verir.

1993-cü ildə Türk Eximbankı ilə Yapon Eximbankı (YEXİM) arasında 23 milyard iyenlik miqdarında 7 il müddətində ödəməsiz olaraq, 14 il müddətində isə ödəməli olaraq kredit müqaviləsi bağlanmışdır. Verilmiş bu kredit sərbəst olub üçüncü ölkələrdə Türk şirkətlərinin yeni layihələr reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Alınmış bu kredit Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Azərbaycan və Rusiyada 9 layihəyə xərclənmişdir. Kredit isə 1996-cı ildə Türk Eximbankı tərəfindən qaytarılmışdır.

Belə bir yeni kredit Türk iş adamlarının üçüncü ölkələrdə iş qurması üçün 1999-cu ilin iyunun 14-də verilmişdir. Bu kredit də 3 il geri ödəməsiz olaraq, 10 il müddətində verilmişdir. Bu kreditin həcmi 200 milyon dollar məbləğində olmuşdur. Kreditin 80,5 milyon dolları 1)Rusiyada Xakasiya Universitetinin tikintisinə, 2)TOBB-TİM Ticarət Mərkəzinin tikintisinə, 3)Mərkəzi Klinik Xəstəxananın və Stomatoloji Mərkəzin tikintisinə və 4)Belarusda Minsk mehmanxanasının inşaatı üçün xərclənmişdir. 1999-cu ilin 17 sentyabr tarixində

isə Yapon İqtisadi İşbirliyi Fondu, Bozüyü Avtomobil layihəsinin həyata kəsməsi üçün 29,4 milyard iyenlik iki kredit müqaviləsi bağlamışdır. Kreditlərin müddəti ilk 10 il müddətində geri ödəməsiz, 30 il müddətində isə 0,7%-lə ödənməlidir.

YEXİM və OESF banklarının (1 oktyabr 1999-cu il tarixində) birləşməsindən sonra, Yapon Dövlətlərarası İşbirliyi Bankı ilə (YBİC) 1999-cu il dekabr tarixində müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə 23,6 milyard iyen miqdarında olub, zəlzələdən zərər çəkmişlərə yardım krediti olaraq ayrılmışdır. Bank bu krediti əmtəə krediti şəklində vermişdir. Bundan başqa Yapon bankları başqa sahələrə də kreditlər ayırmışdır. YBİC-dən ayrılmış kreditlər bunlardır.

1. Afşin Əlbistan elektrik stansiyasına (58,5 milyard iyen 17 dekabr 1999)
2. Maşınların yeniləşməsi və bərpaş layihəsi (2 milyard iyen 27 yanvar 2000)
3. Avtomatlaşdırma sistemi üçün (3,1 milyard iyen 14 fevral 2000)
4. Sivas Cumhuriyyəti Universiteti araşdırma xəstəxanası (959,8 milyon iyen 15 fevral)
5. Meşə nazirliyinə ağır çəkili maşınlar almaq üçün (2,8 milyard iyen 23 oktyabr)
6. KOBİ-lərin dəstəklənməsi ilə bağlı layihə (27,5 milyard iyen 28 mart 2000)

2002-ci ildə xarici işlər naziri İsmayıl Cem Yaponiyada səfərdə oldu. Səfər zamanı siyasi söhbətlərlə yanaşı iqtisadi layihələrlə bağlı müqavilələr də bağlandı. Bunlardan biri Bosfor Dəmir yolu xətti kəşişmə layihəsi idi. Hər iki hökumət nümayəndələri bildirmişdilər ki, Bosfor Dəmir yolu xətti hər iki ölkə arasında əməkdaşlığın simvoluna

çevriləcəkdir. Ayrıca 2003-cü il Yaponiyada «Türkiyə ili» adlandırılmış, bunun üçün də hökumət nümayəndələri tərəfindən müəyyən işlər görülmüşdür. 2003-cü ildə Yapon şirkətləri Türkiyəyə 1 milyard dollar dəyərində yatırım etməyi planlaşdırmışlar.

Yaponiya və Türkiyə dövlətləri arasında bu cür artan xətlə inkişaf edən siyasi və iqtisadi əlaqələr, mədəni əlaqələri də inkişaf etdirmişdir. Lakin bu əlaqələr siyasi və iqtisadi əlaqələrə nisbətə az inkişaf etmişdir.

1990-cı ilə qədər Yaponiya və Türkiyə dövlətləri arasında olan əlaqələr iki ölkə rəsmilərinin təşəbbüsü ilə gerçəkləşirdi. Lakin 1990-cı ildən başlayaraq, bu əlaqələr hər iki ölkə xalqları tərəfindən də dəstəklənmişdir. Bu da qarşılıqlı mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə təkan vermişdir. 1992-ci il dekabr ayında Türkiyə baş naziri S. Dəmirəl Yaponiyaya səfəri zamanı bu məsələyə toxunmuş və Yapon rəsmilərinə bildirmişdir ki, Yaponiya və Türkiyə xalqları arasında olan əlaqələr günü- gündən inkişaf etməkdədir. O, Yapon dilinin Türkiyədə tədrisi məsələsinə də toxunmuş və bununla bağlı demişdir; Yapon dili hələlik Universitetlərdə keçirilir, lakin Türkiyə hökuməti Yapon dilini litseylərdə də genişləndirməyə çalışır. Türkiyə hökuməti biri Ankarada, digəri isə İstanbulda iki litseyin açılmasını planlaşdırır. Lakin bu layihəni həyata keçirmək üçün Yaponiya hökumətinin köməyinə ehtiyac duyulur. Sonra baş nazir S. Dəmirəl bildirmişdir ki, bu təhsil layihəsi dünyanın başqa heç bir ölkəsində həyata keçirilməmişdir. Yapon hökuməti S. Dəmirəlin bu təhsil layihəsini bəyənmiş və öz köməkliyini etmişdir. Bundan sonra Ankarada Radio Televizion litseyində, Anadolu Teknik

Litseyində, Anadolu Ticarət Məslək Litseyində Yapon dilində dərslərə başlanılmışdır (3).

Ümumiyyətlə Türkiyədə Yapon dilində təhsil 1976-cı ildə Türk- Yapon Qadınları Dostluq və Mədəni Dərnəyinin işbirliyi ilə hazırlanmış, 1983-cü ildə isə açılmışdır. Bunlardan başqa 1986-cı il Ankara Universiteti Dil və Tarix-coğrafiya fakültələrində Yapon Dil və Ədəbiyyatı Bölümünün açılmasıyla Yapon təhsili universitet çərçivəsində işə başlamışdır. 1988-ci il oktyabr ayında Boğaz içi Universiteti Fən Ədəbiyyat fakültəsi Tarix bölümündə Yapon dərsləri keçilməyə başlanılmışdır. 1990-cı ilin mart ayında isə «Orta Doğu Teknik Universitetində Yapon dili kursu açılmışdır.

Yaponca öyrənməkdə olan insanların sayı artdıqca, (The Capan Foundation) Yapon Vakfı 1992-ci ildən bəri Ankarada öz işini davam etdirməkdədir. Yapon hökuməti, Yapon Vakfını inkişaf etdirmək üçün Yaponiyadan dil müəllimləri, Yaponca kitablar, maddi və s. yardımlar edir. 1991-ci ildən İstanbulda Yaponiya Başkonsulluğunun, 1992-ci ildən isə Ankarada Yaponiya səfirliyinin qarşısında Yapon Vakfının, Yapon dilində danışma yarışları keçirilir.

Bundan başqa Yapon hökuməti «Mədəni Yardımlar Programı» çərçivəsində Türkiyənin mədəniyyət məsələlərinə, məktəb və inistutlarına yardımlar etməkdədir. Bu yardımlar ehtiyac duyulan sahələrə kömək olmaqla yanaşı, Türkiyədə təhsilin inkişafına böyük təkan verir.

1995-ci il fevral ayının 26-da Türkiyə baş naziri T. Çillər Yaponiyada səfərdə oldu. Səfər zamanı Yaponiya mədəniyyət işçiləri Türkiyə baş naziri T. Çilləri , Keyo Universitetinin fəxri doktoru adına layiq görmüşlər. Türkiyə baş naziri T. Çillər

Yaponiya Keyo Universitetinin rəhbərliyinə öz minnətdarlığını bildirmiş və qeyd etmişdir ki, Türkiyə hökuməti, Yaponiya dövləti ilə mədəni əlaqələri yüksək qiymətləndirir və ümid edir ki, bu əlaqələr daha da inkişaf edəcəkdir.

Yaponiya və Türkiyə arasında olan mədəni əlaqələr, dini əlaqələrə də təsir etmişdir. Hazırda Yaponiyada 300 min adam islam dininə sitayiş edir. Bununla bağlı 2000-ci ildə Dövlət naziri Fikrət Ünlü və Din İşləri naziri Mehmet Nuri Tokioda yeni camenin açılması mərasimində iştirak etmək üçün Yaponiyada olmuşdur.

İki ölkənin xalqlarının bir-birlərinə yaxınlaşması, bir-birini daha yaxından tanımaq cəhdi qarşılıqlı turizmin inkişafına da böyük təsir göstərir.

Yaponiyadan Türkiyəyə gələn turistlərin sayı 1983-cü ildə 8 min civarında idisə 1990-cı ildə Türk Hava Yollarının İstanbul- Tokio reysinin işə başlamasından sonra bu rəqəm 33 minə qədər yüksəlmişdir (4). Bu rəqəmlər həm Yaponiya, həm də Türkiyə üçün kiçik rəqəmlərdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, 19-cu əsrin əvvəllərində Türkiyə və Yaponiya arasında münasibətlərin heç olmaması hazırda isə Yaponiyadan 12 milyon insanın xaricə səyahət etməsini nəzərə aldıqda, bu rəqəmlər lazım olan səviyyəyə çatmır.

1992-ci il dekabr ayında Türkiyə baş naziri S. Dəmirəl səfəri zamanı qeyd etmişdir ki, qarşıdan gələn bir neçə ilin ərzində Türkiyəyə-Yaponiyadan turistlərin gəlməsi üçün lazım olan şəraiti yaradacaqdır.

1995-ci il 26 fevral səfərində isə baş nazir T. Çillər bununla bağlı belə demişdir. İqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsi Yapon turistlərinin Türkiyəyə gəlməsinə şərait yaradacaqdır. Bundan sonra 2001-ci ildə Yapon turistlərinin sayı 90.000-ə çatmışdır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Yaponlar üçün bir neçə cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən ölkədir və güvənli ölkədir. Ona görə də ildən- ilə Yapon turistlərin Türkiyəyə gəlməsi artmaqdadır. Bunu nəzərə alan Yapon şirkətləri İstanbulda «Svissotel The Bosphorus», «Çırağan Palas», «Otel –Kempinski İstanbul», «Hyatt Regency Hotel» kimi bir çox turist mehmanxanalarını inşa etdirmişlər.

Bu kimi əlaqələr Yapon və Türk xalqlarını daha da yaxınlaşdırmışdır. Əlaqələrin bu cür artan xətlə inkişaf etməsi, hər iki ölkə xalqlarının gələcək rifahına xidmət edəcəkdir.

QEYDLƏR

1. Keidanren, Beşinci Yapon- Türk Ortaq Ekonomik Komitəsi Toplantısı Raporu, Tokyo, 1991, s. 18
2. Yamaguchi, Yoichi; Türk- Yapon ilişkilerinin Yeni Çağı, İstanbul Yaponiya Başkonsolluğu Yayını, 1993, s. 5
3. Güvenc, Bozkurt. Cultural Relations Between Turkey and Japan Middle East and Banking Istanbul August 1990, s. 31
4. Ministry of Foreign Affairs, Japan. Tokyo, 1991.
İnternet saytları
www.tr.emb-japan.go.jp/Pace-Tr-001/Main-Tr-001.html.
www.mofa.go.jp/region/middle-e/turkey.
[www.jika.org.tr/index 2.html](http://www.jika.org.tr/index2.html).
www.japonoloji.humanity.ankara.edu.tr.
www.yok.gov.tr.
www.bilkent.edu.tr.
www.ceterisparibus.net

IV. KİTABLAR, RƏYLƏR

AZƏRBAYCAN DEMOQRAFİYASINDA MÜHÜM HADİSƏ

Elmi tədqiqatların nəticələri göstərir ki, 1970-ci illərin ortalarında Azərbaycanda demoqrafiya bir elm kimi təşəkkül tapmış və öz inkişafında müasir mərhələyə qədəm qoymuşdur (1). Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi ilə respublikada demoqrafiya problemlərinə diqqət daha da artmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 29 dekabr tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik inkişaf konsepsiyasının hazırlanması üzrə komissiya yaradılmış, 1999-cu il 9 dekabr sərəncamı ilə komissiya tərəfindən təqdim edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası” təsdiq olunmuşdu. 2003-cü il iyunun 23-də isə Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhalinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramının hazırlanması üzrə Dövlət Əlaqələndirmə Komissiyasının tərkibi barədə sərəncam verilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası” nda deyilir ki, “Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik inkişafa ciddi təsir göstərmiş, lakin bu təsir lazımi səviyyədə öyrənilməmiş və ölkədə demoqrafik proses-

lərin inkişafı proqnozlaşdırılmamışdır” (2). Konsepsiyada demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin milli prioritetləri içərisində “əhalinin demoqrafiya sahəsində biliklərinin yüksəldilməsi, təhsil müəssisələrində demoqrafiyanın tədris olunması və demoqrafiya sahəsində elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi” ayrıca qeyd edilmişdir (3). Bu prioritet istiqamətin həyata keçirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Bu sətirlərin müəllifinin iştirakı ilə Dövlət radiosunda “Azərbaycanda demoqrafiya” adlı silsilə verilişlər təşkil edilmişdir. Bu verilişlərdə Azərbaycan demoqrafiyasının aktual problemləri ardıcıl və sistemli şəkildə şərh olunur (4).

Azərbaycan demoqrafiyasının digər prioritet istiqamətlərindən olan elmi-tədqiqat işləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, demoqrafiya sahəsində tədqiqat işlərinin nəticələrinin elmi ictimaiyyətə və praktik fəaliyyətlə məşğul olanlara çatdırılmasında elmi-praktik konfranslar vacib rol oynayır. Ona görə də, Azərbaycan MEA İqtisadiyyat institutu və Əmək və əhalinin sosial müdafiəsi nazirliyinin Əmək və sosial problemlər üzrə elmi-tədqiqat və tədris mərkəzinin “Müasir mərhələdə Azərbaycanda demoqrafik inkişafın, məşğulluq və işsizliyin sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda təşkil etdiyi elmi-praktik konfransın (2003, noyabr) Azərbaycan demoqrafiyasında mühüm hadisə hesab etmək olar. Konfransın təşkilat komitəsi (AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, i.e.d., AMEA m.ü. Ş.M.Muradov (sədr), Əmək və Sosial problemlər üzrə ETİM-nin direktoru, t.e.d. M.A.Məmmədova (həmsədr), t.e.d., prof. Ə.T.Nagiyev, i.e.d., akad. A.A.Nadirov, t.e.d., akad. Ə.M.Abbasov, i.e.d., AMEA m.ü. A.K.Ələsgərov,

i.e.d., ə.e.x., prof. T.Ə.Quliyev) üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirmiş, əhatəli və məzmunlu bir konfrans təşkil etmişdir. Konfransın materiallarının ayrıca kitab şəklində çap olunması oxucuların da onunla tanışlığı üçün imkan yaratmışdır (5). Kitabda 132 məruzənin mətni, yaxud qısa məzmunu və ya tezisi çap olunmuşdur. Onlardan yarıdan çoxu demoqrafiya və ya onunla əlaqədə olan mövzular barəsindədir. Bu materialları demoqrafiyanın, daha geniş anlamda əhali problemlərinin əhatə etdiyi məsələlər üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Demoqrafiyanın nəzəri-metodoloji məsələləri. Burada Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., prof., AMEA İqtisadiyyat institutunun direktoru, Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasının elmi rəhbəri **Ş.M.Muradovun** məruzəsi əsas yer tutur. Məruzədə müasir dünya və Azərbaycanda gedən demoqrafik dəyişikliklərin əsas meyillər və problemləri nəzərdən keçirilir (s. 6-13). **S.Abbasova** demoqrafik proseslərin modelləşdirilməsindən (s. 217-218), **E.Məmmədova** isə sosial-demoqrafik tədqiqatlarda indekslər kompleksinin rolundan bəhs etmişdir (s. 265-268).

2. Azərbaycanın demoqrafik inkişafının müasir vəziyyəti və xüsusiyyətləri. **Ş.Muradovun** məruzəsində bu süjet də hərtərəfli işıqlandırılmışdır. Bununla birgə **E.H.Məmmədov** və **Z.M.Hacıyeva** müasir mərhələdə respublikada demoqrafik proseslərin xüsusiyyətləri üzərində dayanmışdır (s. 140-149). Onların fikrincə “müstəqillik dövründə siyasi sistemin dəyişməsi və hərbi təcavüzlə üzləşmiş respublikamızda demoqrafik proseslər sosial-iqtisadi durumun bazar iqtisadiyyatına

xas olan dəyişiklikləri və əhalinin təkrar istehsal göstəricilərinin səviyyəsinin azalması ilə xarakterizə olunur. Belə ki, son on ildə əhalinin təkrar istehsalı doğum səviyyəsinin azalması və ölümün səviyyəsinin mütləq yüksəlməsi ilə səciyyələnir” (s. 148). **R.Adilxanov** Azərbaycanda sosial-iqtisadi və demoqrafik vəziyyəti vəhdətdə nəzərdən keçirir (s. 339-342).

3. Azərbaycan əhalisinin məskunlaşması məsələləri. Bu problem ümumi şəkildə **N.Əyyubov**, **N.Paşayeva** və **G.Abdullayevanın** “Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişafı və əhalinin məskunlaşması məsələləri” adlı məruzəsində əks olunmuşdur (s. 333-334). Bu qrupa daxil olan digər materiallar regionların əhali məskunlaşmasına həsr edilmişdir. **R.H.Şaulov** Bakı paytaxt regionu əhalisinin formalaşması və demoqrafik inkişaf meyllərini araşdırmışdır (s. 344-346). İki məruzə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu əhalisinə həsr edilmişdir. **Q.M.Səmədov** ayrıca müasir şəraitdə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda əhalinin dinamikası və onun təşkili məsələlərini (s. 335-336), **G.İ.Abdullayeva** ilə birgə materialda isə həmin iqtisadi rayonda əhalinin ərazi təşkilinin tənzimlənməsini öyrənmişdir (s. 337-339).

4. Əhalinin tərkibi haqqında. Demoqrafik inkişaf əhalinin tərkibi ilə sıx bağlı olduğundan bu problem də elmi-praktik baxımdan böyük maraq doğurmuşdur. **Z.R.Rəhimova** əhali strukturunun perspektiv dinamikasını aydınlaşdırmağa çalışmışdır (s. 183-184). Müəllif qeyd edir ki, “qocalma prosesini nəzərə alaraq söyləmək olar ki, dövlətimiz dünya bazarının tələblərinə uyğunlaşmaq üçün yaxın onilliklər ərzində ciddi sosial-iqtisadi islahatlar aparmaq

məcburiyyətində qalacaq. Yəni səhiyyə müəssisələrinin sayının, ümumiyyətlə, dövlətin sosial-təminat xərclərinin artırılması mühüm zərurətə çevriləcək” (s. 183). Bu qəbildən olan digər materiallardan **M.B.Məmmədova** Azərbaycan əhalisinin yaş strukturundakı dəyişiklikləri (s. 285-286), **c.B.Quliyeva, R.S.Əşrəfova** və **X.M.Məmmədova** əhalinin əmək fəallığının artırılmasının sosial-iqtisadi əhəmiyyətini (s. 173-176), **R.T.Babayeva** Azərbaycanda qocalma prosesi və onunla bağlı iqtisadi-sosial problemləri (s. 213-214), **Z.N.Eminov** əhalinin cins-yaş tərkibinin dəyişməsinə (s. 78-81), **İ.A.Hacıyev** ailə və insan inkişafı əlaqəsini (s. 161-165) tədqiq etmişdir. **V.S.Azayevin** sosial stratifikasiyanı şərtləndirən əsas amillər haqqındakı mülahizələri də diqqəti cəlb edir (s. 357-359). Müəllif yazır ki, “burada sosial stratifikasiya anlayışı – gəlir səviyyəsinə, təhsil səviyyəsinə, peşə-ixtisas hazırlığına, peşə nüfuzuna, hakimiyyətə və özünüidentifikasiya meyarına görə cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinə izah edir. Başqa sözlə, bu termin əhali tərkibində sosial qrupların orientasiyasındakı fərqləri özündə əks etdirir” (s. 357). Fikrimizcə bu mülahizələr Azərbaycana aid faktlar əsasında təsdiq edilsə daha yaxşı olardı. Əhalinin təhsil səviyyəsi haqqında məsələyə **T.İ.Əlixanovun** məruzəsində baxılmışdır. Burada Azərbaycanın etnik azlıqlarının təhsil səviyyəsindəki dəyişikliklər tədqiq olunmuşdur (s. 268-270).

5. Əhalinin miqrasiyası. Bu problem bir neçə aspektdə nəzərdən keçirilmişdir. **R.S.Əliyeva** respublikada miqrasiya proseslərinin güclənməsinə təsir edən amilləri (s. 210-213), **S.B.Mirzəyeva** isə əmək miqrasiyasının bəzi aspektlərini (s. 354-357) araşdırılmışdır. Digər iki material miqrasiyanın

müxtəlif problemlərə təsiri haqqındadır. **A.F.Hüseynova** məcburi köçkün və qaçqınların demoqrafik proseslərə (s. 215-216), **N.İ.Bayramov** və **F.Q.Mikayılov** miqrasiya proseslərinin iqtisadiyyata təsirini (s. 279-282) müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Demografiya və ya daha geniş şəkildə əhali ilə əlaqədar olan materialların böyük bir hissəsi. **6) Əhalinin sosial-iqtisadi xarakteristikası** və **7) Sosial siyasət, yaxud onun tərkib hissəsi olan demografiya siyasəti məsələlərinə** həsr edilmişdir.

Əhalinin sosial-iqtisadi xarakteristikasına aid olan materialların daxilində də müəyyən qruplaşma aparmaq mümkündür. **S.R.Bayramov** **əmək bazarının** əsas funksiyaları və seqmentasiyasından (s. 359-360), **Ə.M.Vəliyev** bazar iqtisadiyyatı dövründə əmək ehtiyatlarının məskunlaşma və işlə təminatı məsələlərindən (**Şamaxı inzibati rayonunun** təmsalında) (s. 295-297) bəhs etmişdir. Bu qrupa daxil olan araşdırmaların böyük bir çoxluğu **məşğulluq probleminə** (**R.Ş.Muradov** (s. 28-30), **c. B.Quliyev** (s. 49-51), **R.Ş.Muradov** (s. 53-55), **M.Ə.İbrahimov** (s. 75-78), **S.M.Seyidov** (s. 133-134), **R.Ağayeva**(s.150-151),**T.Ə.Sərdarov** (s.278-279), **G.B.Nəsirova** (s.287-288), **Teymurova Z.A.** (s.361-362), bəziləri **qadın əməyinə** (**M.H. Məmmədova** və **Q.N.Qasımov** (s. 18-25), **Q.Ə.Həsənov** və **T.Ə.Həsənov** (s. 97-98), **Gözəlova E.S.** (s. 153-155)), **işsizlik** (**S.M.Əliyeva** (s.131-132), **E.D.Əzizova**, **Z.İ.Mustafayeva** və **Q.Z.Novruzova** (s.151-153), **F.Ş.Cəfərova** (s.199-201), **R.c.Əfəndiyev** (s.282-284), **R.N.Kərimov** (s.342-344)) və **yoxsulluq probleminə** (**R.S.Həsənov** (s. 107-109), **D.E.Yusifov** (s. 204-206), **Ş.Quliyev** və **F.Mikayılov** (s.206-208),

A.U.Allahverdiyeva (s. 256-258), N.F.Həsənov (s.258-259), İ.Ə.Quliyev və N.S.Əyyubov (s. 301-303), S.V.İbadov (s. 310-313)) həsr edilmişdir.

Elmi-praktik konfransın materialları içərisində **social siyasətin demoqrafik aspektləri və ya bilavasitə demoqrafiya siyasətinə həsr edilmiş araşdırmalar** əhəmiyyətli yer tutur. **Ə.T.Nağiyev** yoxsul əhalinin müdafiəsinə yönəldilmiş social yardım siyasətinə (s. 14-18), **V.F.Məmmədov** yoxsulluğun aradan qaldırılması və məşğulluğun strategiyasının əsas istiqamətlərinə (s. 43-48) toxunmuşdur. **Ə.İmanov** (s. 58-60) və **A.Quliyev** (s. 61-65) pensiya təminatının əhalinin social müdafiəsində rolu və onun təkmilləşdirilməsi məsələlərindən bəhs etmişdir. **D.K.Həsənov** işsizlikdən müdafiə sisteminin inkişafı problemini öyrənmişdir (s. 128-130). **M.Ə.Rzayev** (s. 138-141) və **İ.Ə.Qarayev** (s. 187-190) bilavasitə demoqrafiya siyasəti üzərində dayanmışdır. **A.Q.Gözalova** Azərbaycanda gender siyasətinin həyata keçirilməsi məsələlərini tədqiq etmişdir (s. 37-40).

Təqdim olunan icmaldan göründüyü kimi Elmi-praktik konfransın materialları Azərbaycanın demoqrafik inkişafı və onunla əlaqədar olan müxtəlif məsələlər haqqında ətraflı təsəvvür yaradır, müasir dövrün irəli sürdüyü vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün təcrübi yolları göstərir.

Bütün bunlarla bərabər bəzi arzu və təkliflərimizi də bildirmək istəyirik. Yaxşı olardı ki, belə bir miqyasda və tərkibdə konfrans keçirərkən demoqrafiyanın digər vacib problemləri (doğumluluq, ölümlülük, niğahlılıq və i.a.) də nəzərə alınardı. Bəzi mövzu və faktların müxtəlif şəkildə təkrarı da aradan qaldırıla bilərdi. Əhalini öyrənən digər mərkəzlərdə

çalışan mütəxəssislərin də elmi-praktik konfransın işinə cəlb edilməsi yaxşı olardı. Nəhayət, bu elmi-praktik konfransın təşkili və keçirilməsi təcrübəsini nəzərə alaraq onu dövrü şəkildə davam etdirmək məqsədəuyğun olardı.

QEYDLƏR

1. **Şükürov K.** Azərbaycan demoqrafiyası: meydana gəlməsinin əsas mərhələləri. **BDU-nun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları.** Bakı, 2000
2. Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası. **Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu.** 1999, №12, s. 2921
3. **Yenə orada,** s. 2926-2927
4. Ekran, efir. 2003-cü il 20-26 yanvar, 19-25 may, 16-22 iyun, 21-27 iyul, 15-21 sentyabr, 17-23 noyabr, 15-21 dekabr
5. Müasir mərhələdə Azərbaycanda demoqrafik inkişafın, məşğulluq və işsizliyin sosial-iqtisadi problemləri elmi-praktik konfransının materialları. B., 2003, 376 s.

ŞÜKÜROV K.K.

REDAKSIYA HEYƏTİ VƏ MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA MƏLUMAT

Abbasova Aygün Abbas qızı – BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin aspirantı

Əhmədov Hikmət Oqtay oğlu - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin böyük elmi işçisi, tarix elmləri namizədi

Əmirov İsrail Cəlal oğlu - BDU-nun Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının baş laborantı

Əsədova Əmanət Allahverən qızı - BDU-nun Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının baş laborantı

Quliyev Nuru - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin aspirantı

Quliyeva Nuridə Hidayət qızı - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin böyük elmi işçisi, tarix elmləri namizədi

Leyla Vaqif qızı - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin laborantı

Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu – BDU tarix fakültəsinin dekanı, «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin elmi rəhbəri, professor, əməkdar elm xadimi

Məhərrəmov Abel Məmmədəli oğlu – BDU-nun rektoru, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, professor

Mustafayeva Sitarə Oruc qızı - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin dissertantı

Novruzova Gülzar Tofiq qızı - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin elmi işçisi

Paşayeva Ulduz Miri qızı - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin böyük elmi işçisi

Rəhimova Aynur Mirzəmməd qızı - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin dissertantı

Səfərova İlah Cəlal qızı - BDU-nun Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının baş laborantı

Şükürov Kərim Kərəm oğlu - BDU Azərbaycanşünaslıq ETM-nin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri namizədi, dosent

Şahmuradov Aqil Şövkət oğlu - BDU -nün Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının müəllimi, tarix elmləri namizədi

Qeyd: Redaksiya heyəti müəlliflərin elmi yaradıcılığında mövqelərini tam ifadə etməsi üçün hər cür şərait yaratmışdır. Müəlliflərin və redaksiya heyətinin mövqeyi uyğun gəlməyə bilər.

Redaktor:

M.M. ƏLİZADƏ

Kompüter tərtibatçıları:

**U.M. PAŞAYEVA
S.O. MUSTAFAYEVA**

**DÜNYA AZƏRBAYCANLILARI:
TARİX VƏ MÜASİRLİK**

(Elmi-nəzəri toplu) II buraxılış

.....
Çapa imzalanıb 05.02.2004. Sifariş № 69. Sayı 100.
Hesab nəşr vərəqi 5,8. Fiziki çap vərəqi 9,25.
Formatı 60x84 1/16. Əla növ kağız. Qiyməti müqavilə ilə.
.....

AzTU-nun mətbəəsi. H. Cavid pr. 25.